

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober). Meer informatie is te vinden op www.gendergeschiedenis.nl.

Redactie

Marjolein Van Bavel
Greetje Bijl (pr)
Barbara Bulckaert
Anais Van Ertvelde
Lonneke Geerlings
Eline Huygens
John Soedirman
Rose Spijkerman
Kirsten Zimmerman (hoofdredacteur)

Redactieadres

E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam
tel: 020 - 30 31 500 (vanuit België: 0031-20-30 31 500)
www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- per maand): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering.

Voor instellingen kost *Historica* €27,50. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald.

Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden via de website, door te belten, of door het bedrag over te maken op het VVG-bankrekeningnummer NL94 INGB 0004 1029 80 (de BIC-code is INGBNL2A). U kunt ook een briefkaart sturen naar de Vereniging voor Gendergeschiedenis, dan ontvangt u een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom!

Inleveren kopij

Nieuwe artikelen graag e-mailen naar historica@gendergeschiedenis.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren en bepaalt in welk nummer een artikel verschijnt. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG)

Greetje Bijl (*Historica*)
saartjes3@hotmail.com
Ellen Boonstra (secretaris, adreswijzigingen)
ellen@warande30k.nl
Julie Carlier
julie.carlier@ugent.be
Els Flour (penningmeester)
e.flour@amazon.be
Evelien Rijsbosch (Atria)
e.rijsbosch@atria-kennisinstituut.nl
Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl

Historica verschijnt met steun van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (www.atria-kennisinstituut.nl).

ISSN 1382-9314

Lay-out: Pien Steringa

Diges | geschiedenis & media, www.diges.nl
Druk: Drukwerkdeal.nl
Distributie: AM-groep, Hoofddorp

Foto omslag: Nellie van Kol (circa 1880),
fotograaf H. Salzwedel te Soerabaja
Bron: Collectie Henri Hubert van Kol,
Internationaal Instituut voor Sociale
Geschiedenis, Amsterdam

In dit nummer

/ Designgeschiedenis /

- 3 "Huis 2013": de keukenloze toekomst in 1913
Irene Cieraad

/ 16^e en 17^e eeuw /

- 11 Van 'nimf' tot 'schoolvrouw'. De Franse school en haar onderwijzeressen in de 16e- en 17e-eeuwse Nederlanden
Alisa van de Haar

/ Politieke geschiedenis /

- 17 De politieke vertegenwoordiging van vrouwen in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers: een historische analyse (1971-2014)
Sofie Marien en Silvia Erzeel

/ Eerste golf /

- 23 Het Poésie-album van Marie Porreij – de ontbrekende schakel tussen religie en vrouwenbeweging in het leven van Nellie van Kol
Fia Dieteren

/ Genderview /

- 28 Tien leden van het nieuwe Comité van Aanbeveling

31 / Service /

Onder historicae

Een van de hoofdpersonen in *The girls of slender means* (1963) van de Britse schrijfster Muriel Spark (1918-2006) wil graag een serieuze schrijver worden, maar eigenlijk is ze alleen geïnteresseerd in roddel en achterklap. Deze roman – over een groep jonge vrouwen die samenwonen in de May of Teck club in naoorlogs Londen – las ik twintig jaar geleden als eerstejaarsstudent Engels, maar het schrikbeeld uit Sparks roman is mij altijd bijgebleven: interesse in roddels proberen te camoufleren met een ambitie voor serieuze schrijverschap. Want soms ben ik bang dat dat beeld op mij zou kunnen slaan. Ik ben immers geen geschiedenis gaan studeren maar Engels, omdat ik in de eerste plaats geïnteresseerd ben in persoonlijke verhalen, die op microniveau de geschiedenis weergeven. En romans vertellen tal van die persoonlijke geschiedenissen.

Zo vermeld ik in *Historica* in de kaders graag een korte biografie van een persoon, omdat die naar mijn idee de tekst tot leven brengt. Niet alleen de grote historische beweging maar ook een persoonlijk verhaal. En dan vanuit de persoon weer uitwaaien naar de historische context.

Toch zijn er uit de artikelen van dit zomernummer een paar sappige feiten weggelaten, die ik dan maar in dit voorwoord vermeld. Dat is tenslotte een persoonlijk schrijven dat wat minder rigide aan de objectieve normen van de wetenschap hoeft te voldoen.

De dame op de voorkant bijvoorbeeld, Nellie van Kol, is de grootmoeder van Heinz Polzer (1919-2015), alias de onlangs overleden tekstschrijver en dichter Drs. P. Hij is een zoon van Van Kols dochter Lili (geboren in 1886).

En in het artikel over de vertegenwoordiging van vrouwen in het Belgische parlement staat een kader over de Belgische feministe Miet Smet. Haar huwelijk in 2008 met mede-CVP-kopstuk en voormalig premier Wilfried Martens (1936-2013) wilden de auteurs graag uit de tekst hebben. "Want", schreven zij (terecht), "Als feministen vinden we die zin een beetje vreemd staan in een biografie van een Minister van Staat, voormalig minister en staatssecretaris, en voorvechtster van vrouwenrechten in België." Maar toch, als Hedy d'Ancona uiteindelijk met Ruud Lubbers was getrouwd, had ik dat ook wel willen weten.

In datzelfde artikel staat ook een kader over Alexandra Colen, voormalig lid van het Vlaams Belang. De auteurs wilden dat volgende zin werd verwijderd: 'Colens familie heeft een beruchte achtergrond in het Vlaams-nationalisme.' Want: "Berucht heeft een negatieve connotatie en is niet objectief genoeg." Dat is waar, maar Colens vader vocht in het Vlaams Le-gioen aan het Oostfront en is na de oorlog tot 20 jaar dwangarbeid veroordeeld en gevlucht naar Ierland. Hoe berucht moet het zijn, inclusief een 'objectieve' uitspraak van de rechter? Maar goed, misschien reikt mijn interesse voor geschiedenis dan toch niet verder dan roddel en achterklap? Ik ga op vakantie *The girls of slender means* maar weer eens lezen.

Kirsten Zimmerman, hoofdredacteur *Historica*

“Huis 2013”: de keukenloze toekomst in 1913¹

In 1913 werd gespeculeerd dat in de verre toekomst van 2013 de keuken geen onderdeel meer zou uitmaken van de woning en dat de maaltijden uit een centrale keuken zouden komen. Tegen de achtergrond van het toen heersende dienstbodentekort was dit geen vreemde gedachte. Dit artikel beschrijft welke oplossingen men voor het tekort had bedacht, zoals de coöperatieve keuken, het woonhotel en de rationalisering van het keukenwerk door een efficiënte keukeninrichting. Al deze oplossingen hadden tot doel de privé-dienstbode overbodig te maken. Toentertijd is nooit bedacht dat een huishoudelijke taakverdeling tussen man en vrouw misschien een betere oplossing zou zijn.

/ Irene Cieraad /

Sprekend over “heden” en “verleden”, denkt men vanzelf ook aan het woordje “toekomst”. Ja, waarom heeft men op deze tentoonstelling ook niet eens getracht een “huis 2013” in te richten? Vrouwelijk vernuft met wat Jules Verne’s-geest zouden er wel in geslaagd zijn een dergelijke woning samen te stellen [...] Wat zou het niet aardig geweest zijn rond te wandelen in zoo’n toekomst-huis. *Een keuken zou men er niet aantreffen, het natuurlijk gevolg van het gemis aan een dienstbodekamer en haar bewoonster. (De maaltijden verkrijgt het gezin uit de niet veraf gelegen machinale-keuken-vereeniging)*². (cursivering I.C.)

Met deze kritische noot opent de schrijfster, ene Ally van B., haar tweede bespreking van de tentoonstelling *De Vrouw 1813-1913*, gewijd aan het tentoonstellingsonderdeel ‘Het Huis 1813’. Wat volgt is een nauwgezette beschrijving van een vroeg negentiende-eeuwse inrichting, die gereconstrueerd is in het oude buiten Meerhuijzen dat onderdeel vormt van het tentoonstellingsterrein aan de Amsteldijk in Amsterdam. Naar aanleiding van de werklĳst van de dienstbode die in de gereconstrueerde keuken is opgehangen, noteert de schrijfster de door de bezoekers gedeelde verzuchting “‘Och, och, wat waren de tijden vroeger anders!’”³. Niet alleen het vroege opstaan van de dienstmaagd in 1813 dwong bij de bezoekers ontzag af, maar vooral haar gewoeg met de was, want daar zou in 1913 geen dienstbode meer voor te porren zijn; zeker niet voor het karige loon dat in 1813 gebruikelijk was. Door het toenmalige overaanbod aan dienstpersioneel kon de dienstbode geen eisen stellen, weten de bezoekers, maar desondanks was zij haar mevrouw dankbaar en dat is in 1913 wel anders. Onder het mom ‘gedeelde smart is halve smart’ raken de bezoekers van de tentoonstelling met elkaar in gesprek over hun dienstbodenleed. De dienstbode van 1913 is zich terdege bewust van de

schaarste aan dienstpersioneel en weet dat gewiekst in haar machtsvoordeel om te zetten, concludeert de schrijfster.⁴

Een paar afleveringen later volgt de bespreking van het tentoongestelde Huis 1913, dat een volledig nagebouwd en ingericht huis uit Nederlands-Indië moet voorstellen.⁵ Met grote precisie wordt ook hier weer de inrichting en het gebruik van de vele exotische interieuronderdelen beschreven. Werd in de vorige beschrijving het contrast met het heden benadrukt, in de beschrijving van het Indische huis ligt juist de nadruk op het contrast met Nederland en de exotische manier van wonen met de ‘tien à twaalf vrouwelijke en mannelijke inlandsche bedienden’.⁶ Nu zou je verwachten dat de schrijfster de loftrumpet steekt over de luxe van zoveel dienstpersioneel, maar niets is minder waar.

‘t Is wêrkelijk geen kleinigheid, zonder enige voorbereiding te moeten omgaan met een uitgebreid dienstpersioneel, waarvan de individuen in de eerste jaren, misschien ook wel altijd, onbegrijpelijke, geheimzinnige wezens blijven voor de Hollandsche vrouw, die toch als meesteres over hen moet optreden.⁷

Hoewel in de begeleidende tekst bij het Indisch huis werd benadrukt dat het Indische huishouden meer leek op het Hollandse dan

Opmerkelijk genoeg maakt de schrijfster geen gewag van het Nederlandse huis 1913, waarvan het interieur ontworpen is door Nederlands eerste vrouwelijke architect Margaret Kropholler (1891-1966) - haar eerste opdracht - die zich verschool achter het pseudoniem Greta Derlinge. De reden voor deze omissie is waarschijnlijk dat dit huis met de vele elektrische apparaten, maar ook met dienstbodekamer, al uitvoerig in de tentoonstellingscatalogus werd beschreven.

Bron: E. van Kessel en M. Kuperus, Margaret Staal-Kropholler Architect. Rotterdam 1991, pp. 11-13.

misschien gedacht, was de mentale afstand tussen mevrouw en haar Indisch dienstpersioneel blijkbaar zo groot, dat er niet wordt gesuggereerd om inlandsche bedienden op grote schaal te importeren en zo de Nederlandse dienstbodenlood te lenigen.⁸ Dit is opmerkelijk, omdat anno 2013 juist massa’s Aziatische en met name Indonesische vrouwen als huishoudelijke hulp in het buitenland werken.⁹ De toekomst laat zich niet makkelijk voorspellen. Ook in het geschetste toekomstscenario voor 2013 met de ‘machinale-keuken-vereeniging’ herkennen we niets van het huis anno nu, waar de privé-keuken niet groot genoeg kan zijn. Nu mogen we het dan wel zonder dienstbode stellen, maar niemand bevroedde een eeuw geleden dat het thuis kokkerellen onder mannen een geliefde bezigheid zou worden. Het zijn juist deze hobbykoks met hun professioneel geoutilleerde keukens ‘met alles erop en eraan’ die bijgedragen hebben aan de tegenwoordige keukenhype.

Als men honderd jaar geleden nog dacht dat de keuken en daarmee de dienstbode in 2013 uit huis verdwenen zouden zijn, dan roept dat vragen op als wat is er in die honderd jaar gebeurd dat dat niet is uitgekomen? Heeft men überhaupt initiatieven in die richting ondernomen? En zo ja, hoe werd daar tegenaan gekeken? Hoe kan het dan dat de keuken helemaal niet uit huis verdwenen is, maar alleen maar aan belang heeft gewonnen? Immers niet alleen bij de keukeninrichting worden kosten noch moeite gespaard, maar ook als plek in huis is de keuken het centrum van het gezinsleven geworden.

Het dienstbodentekort

Het toekomstperspectief van het keukenloze huis was gezien de ontwikkelingen in 1913 dus helemaal niet zo vreemd. Doordat toentertijd meisjes uit de volksklasse in toenemende mate voor een fabrieks- of kantoorbaan kozen, ontstond er een groot tekort aan dienstbodes.¹⁰ Hoewel het in die tijd werd aangemerkt als het dienstbodeprobleem of de ‘dienstbodequestie’, was het in feite vooral het probleem van mevrouw. De verschuiving in de werkgelegenheid voor meisjes uit de volksklasse heeft grote maatschappelijke gevolgen gehad voor de betere standen. Voor de eigenaren van grote huizen betekende een vermindering van het aantal dienstbodes dat men die grote huizen niet meer echt comfortabel kon bewonen. Bij het vooruitzicht hun enige dienstbode kwijt te raken, raakten de dames uit de middenstand al helemaal in paniek. Maar de dames zouden de dames niet zijn als zij zich niet verenigden in >>

De **Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen (NVvH)** werd opgericht in 1912 door de 'meijuffrouws' Anna Polak en Marie Heinen, respectievelijk de directrice en adjunct-directrice van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid, die vonden dat er een vakorganisatie voor huisvrouwen moest komen. Bij de oprichting ging het om het zoeken van oplossingen voor het dienstbodenvraagstuk, het propageren van hygiënische en praktische woningbouw en een economisering van het huishouden met gebruikmaking van alle deugdelijke middelen, zoals tijdsbesparende apparatuur. Het bestuur bestond echter uitsluitend uit 'mevrouwen', gehuwde dames uit de betere stand.

Foto: Het bestuur van de NVvH, uit: R. Oldenzief 'Huishouden', p.41

de strijd. Zo was ook de oprichting van de Nederlandsche Vereniging van Huisvrouwen (NVvH) in 1912 ingegeven door het dienstbodentekort.¹¹

Toch was de oprichting van de NVvH eigenlijk vrij laat vergeleken bij die van de coöperatieve buurtkeuken, waar de leden tegen kostprijs kant-en-klare maaltijden konden afhalen of laten bezorgen. Al in 1903 was de eerste coöperatieve keuken in de Amsterdamse Da Costastraat van start gegaan.¹² Met deze maaltijdservice kon een dienstbode worden uitgespaard. De coöperatieve keuken was eigenlijk de 'machinale-keuken-vereniging' die recensente Ally van B. aan het begin van dit artikel voor de verre toekomst van 2013 voor ogen had. Het bericht over de opening van de eerste Amsterdamse coöperatieve keuken in 1903 had ze waarschijnlijk ook in *Eigen Haard* gelezen. Hetzelfde tijdschrift waarin zij tien jaar later haar toekomstvisie zou ontvouwen.

De journalist die in 1903 de opening van de eerste coöperatieve keuken voor *Eigen Haard* versloeg, was kritisch over het effect op het gezinsleven:

'de keuken en het koken zullen zij, naar wij hopen, niet heelemaal uit haar huizen bannen, want waar de keukenschoorsteen gaat ontbreken [...] daar loopt ook de eigen haard der huiskamer gevaar niet meer die zeer gewenschte en heilzame aantrekkingskracht op het gezin uit te oefenen, die zelfs kan strekken tot de bevordering van nationale deugden. Dus de keuken in huis - voor het gezin. Maar duizenden leven en werken zonder gezin [...] Die duizenden moeten hun maaltijden evengoed en liefst even goedkoop hebben

als anderen die in eigen keuken [...] laten bereiden.¹³

Dus de coöperatieve keuken werd door deze journalist gezien als een uitkomst voor alleenstaanden, maar betekende het morele verval van de natie als er niet meer thuis voor het gezin zou worden gekookt.

Al in 1902 verscheen naar aanleiding van de eerste berichten in de pers over het oprichtingsinitiatief van de coöperatieve keuken in het satirische tijdschrift *De Ware Jacob* het schimpdicht 'Moderne Huisvrouwen'. Daarin werd de spot gedreven met de moderne huisvrouw die zo wel erg makkelijk van al haar plichten afkwam als straks niet alleen de maaltijdbereiding en de wasbehandeling, maar ook de kinderverzorging en zelfs de kinderverwekking coöperatief zou worden uitbesteed:

'[...] Huisvrouw hoeft voortaan, niet meer voor pot en ketel staan. Eén keuken voor de coöperatie, en *mannen-koks!* (cursivering I.C.)[...] En uitbesteden: 't kinderen krijgen, en schenkt men 't spruitje aan manlief. Uiterst modern: coö'pratief!'¹⁴

De coöperatieve keuken staat hier voor de vrijstelling van de gehuwde vrouw die straks ook haar huwelijkse plichten zal verzaken en zal opteren voor het uitbesteden van het moederschap. De rolwisseling tussen man en vrouw wordt hier stevig op de korrel genomen.

Mannen-koks in de coöperatieve keuken

De toekomst was in 1913 dus al van gisteren. Het initiatief tot oprichting van de coöperatieve keuken werd in 1902 genomen door twee Amsterdamse huishoudleressen, de diëtiste Martine Wittop Koning (1870-1963) en de huishoudkundige Suze G.F. Meyboom (1859-1938), die beiden hun sporen op het gebied van kook- en voedingsonderricht inmiddels hadden verdiend. Zo had Wittop Koning de kooklokalen van de nieuw opgeleverde Amsterdamse huishoudschool (1899) aan het Vondelpark naar de nieuwste inzichten vormgegeven.

Bron: *Eigen Haard*, 26 jan. 1907, p. 64b

De eerste coöperatieve keuken in 1903 met de kok en de stapelpannetjes.

Wilhelmina Drucker (1847-1925) wordt

gezien als Nederlands feministe van het eerste uur en socialistisch hervormster die veel heil zag in collectieve oplossingen voor het gezinshuishouden. Ze

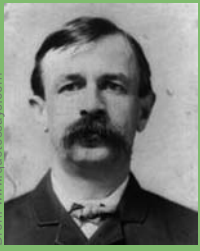
leidde meer dan dertig jaar de redactie van het mede door haar opgerichte opinieblad *Evolutie, weekblad voor de vrouw* (1893-1926), dat tot doel had langs geleidelijke weg maatschappelijke toestanden te verbeteren, vooral waar het vrouwen aanging. Het blad was zeer internationaal georiënteerd en besteedde veel aandacht aan collectieve oplossingen in het buitenland.

bron foto: D. Oorthuys, *Het Nieuwe...*, p.25

Door lid te worden van de coöperatie kon men tegen kostprijs een verantwoorde maaltijd bij de keuken afhalen of laten bezorgen. Wittop Koning en Meyboom rekenden voor dat dit de leden ruimschoots een dienstbode uitspaarde. Een foto van het interieur met de trotse kok en de stapelpannetjes met de kant-en-klare maaltijden begeleidde het bericht over het prille succes van deze coöperatieve keuken.¹⁵ Het initiatief sloeg zo aan dat ook in steden als Leiden, Den Haag en Haarlem coöperatieve keukens werden opgericht en het aantal keukens in Amsterdam werd uitgebreid.¹⁶

Niet alleen de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen was enthousiast, maar ook de feministische pers en met name Wilhelmina Drucker, die de oplossing van het dienstbodentekort vooral zag in de collectivisering van het gezinshuishouden.¹⁷ Het idee van collectieve voorzieningen als gaarkeukens en wasserijen, maar dan voor het gewone volk, leefde al langer bij Nederlandse feministes die vooral het zware bestaan van arbeidsvrouwen wilden verlichten.¹⁸ De oprichting van de coöperatieve keuken gaf juist de aanzet tot voorzieningen voor de middenstand. Toch werd er na

De Amerikaan **Edward Bellamy** (1850-1898)

was journalist van beroep, maar kreeg internationale bekendheid met zijn toekomstroman *Looking Backward 2000-1887* (1888) die in de Verenigde Staten een ware

politieke beweging op gang bracht. Ook in Europa ontstonden Bellamy-genootschappen, die probeerden de oplossingen die in het boek worden gesuggereerd in de praktijk te brengen.

Looking Backward behandelde grote maatschappelijke kwesties als sociale ongelijkheid en de achterstand van de vrouw. Hierbij borduurde Bellamy ook voort op de ideeën van de in zijn tijd toonaangevende Duitse socialist August Bebel (1840-1913).

Looking Backward 2000-1887

De jonge Amerikaan Julian West valt in 1887 door hypnose in een diepe slaap en wordt pas in het jaar 2000 weer wakker. Hij is nog steeds in Boston, maar Amerika is veranderd in een socialistische utopie. Inwoner dokter Leete leidt Julian rond en licht alle vooruitgang van dit nieuwe tijdperk toe: de mensen werken bijvoorbeeld veel minder uren, krijgen met 45 jaar hun pensioen en iedereen mag eten in de publieke keukens.

De Amerikaanse **Charlotte Perkins Gilman**

(1860-1935) trok de aandacht met haar feministische, autobiografische roman *The Yellow Wallpaper* (1890). Zij beschrijft daarin een vrouw die vanwege een postnatale depressie

door haar man wordt opgesloten in een kamer met geel behang. Met het schrijven van de roman ging zij in tegen het medisch advies om zich voortaan alleen nog aan het huiselijk leven te wijden en zich niet meer bezig te houden met intellectuele zaken. Gilman scheidde officieel in 1894 van de kunstenaar Charles Stetson en maakte naam als publiciste en propagandiste van het recht van gehuwde vrouwen om carrière te maken. Het voeren van een huishouden en de kinderverzorging stonden dat in de weg en daarom kwam zij met de oplossing van het *apartment hotel*. Om zelf haar handen vrij te hebben voor het propagandawerk groeide haar kind op bij haar ex-man en diens vrouw. Zij hertrouwde in 1900 met de advocaat Houghton Gilman (haar neef). Het stel vestigde zich samen met Perkins dochtertje in een *apartment hotel* in New York.

de eerste euforie in *Evolutie* ook kritiek geuit op het feit dat mannen en niet vrouwen in deze keukens de scepter zwaaiden: 'deze nuttige, gewichtige arbeid [...] moet in handen van de moeders, d.w.z. van de vrouwen, blijven'.¹⁹ Deze kritiek was niet geheel aan dovemansoren gericht, want bij de opening van één van de volgende Amsterdamse keukens zwaaide een vrouw de scepter: de kooklerares mejuffrouw Hillebrand, de latere mevrouw Lotgering-Hillebrand (1892-1984) die tot in de jaren zestig op de radio een kookrubriek presenteerde.

De dominantie van 'mannen-koks' in de coöperatieve keukens was mede het gevolg van de opleiding tot legerkok en hofmeester bij de marine, die sinds 1895 aan de Amsterdamsche Huishoudschool werd gegeven.²⁰ Deze mannelijke leerlingen werden onderwezen door de oprichtsters van de coöperatieve keuken.²¹ In die tijd werden restaurantkoks nog individueel opgeleid in een meester-gezelverhouding. De vroege huishoudschool heeft dan ook veel bijgedragen aan de opleiding van leidinggevers, mannen én vrouwen, van instellingskeukens. Toch wordt Wittop Konings nobele intentie van de bereiding van goedkope en verantwoorde maaltijden en daarmee de bevordering van de volksgezondheid, een kleine eeuw later door culinair journalist Johannes van Dam (1946-2013) weggezet als de oorzaak van het lage peil van de Nederlandse culinaire cultuur.²²

Terug naar de tentoonstellingsrecensie van 1913 van Ally van B., waaruit blijkt dat de kritische geluiden bij de opening van de eerste coöperatieve keukens, zoals die in *Eigen Haard*, niet bij de schrijfster zijn blijven hangen. Tien jaar na invoering zag zij de coöperatieve keuken als een geslaagd experiment met toekomstpotentie voor het gezinshuishouden. Ook voor de bouw van keukenloze huizen waren in 1913 al vergevorderde plannen.

Toch moeten we constateren dat de vroege collectieve strategieën voor de oplossing van het dienstbodentekort – mede door de rolwisseling in de keukens, de 'mannen-koks' – veel meer weerstand opriepen dan de latere individuele strategieën, waarbij een mogelijke rolwisseling niet eens ter sprake kwam. Niet alleen de verschillende efficiënte keukenontwerpen uit de jaren twintig die de professionele huisvrouw tot onderwerp hadden, maar ook de import van Duitse dienstbodes die eveneens in die periode op gang kwam, kunnen tot deze individuele strategieën worden gerekend.²³

Het keukenloze huis of het woonhotel

De ideeën voor het keukenloze huis waren zelfs ouder dan die van de coöperatieve keukens en ontstonden al aan het eind van de negentiende eeuw in de Verenigde Staten, waar in de grote steden het dienstbodentekort zich eerder manifesteerde dan in Europa. In dat tijdsgewricht verscheen de utopische roman *Looking Backward: 2000-1887* van de Amerikaanse journalist Edward Bellamy, waarin

Bellamy voor het jaar 2000 een rechtvaardige, socialistische samenleving beschreef waarin geen privé-dienstbodes meer zouden zijn.²⁴ Ook in deze utopie hebben de huizen geen keukens meer. Ieder gezin heeft een eigen eetkamer in het wijkrestaurant en ze worden bediend door jongeren die een sociale dienstplicht hebben. Deze utopische roman uit 1888 heeft grote invloed gehad op onder anderen de Amerikaanse feministe Charlotte Perkins Gilman.²⁵ Bellamy's utopie bracht haar op het idee van het keukenloze huis, of het *apartment hotel*, zoals ze het zelf noemde.

Het *apartment hotel* bood de perfecte oplossing voor het tekort aan dienstbodes, want Gilman vreesde dat er weinig van de vrouwenemancipatie terecht zou komen als burger-vrouwen het huishouden zelf ter hand zouden moeten nemen. In de luxueuze woonhotels, die Gilman wist te realiseren, namen inpandige centrale keukens, restaurants, wasserijen en kinderopvanggelegenheden het werk van privé-dienstbodes en kindermisjes over. Ook Gilman moest haar ideeën over het keukenloze huis te vuur en te zwaard verdedigen:

'Juist het appartementsgebouw met al die hoog gekwalificeerde en gespecialiseerde dienstverlening, heeft de vrouw van haar huishoudelijke taak bevrijd, zodat ze nu volop van het moederschap kan genieten. Helaas doet ze dat nog niet. Haar eeuwenlange fixatie op de keuken kan niet ineens ongedaan gemaakt worden, maar het Amerikaanse huishouden bevindt zich in een overgangsfase naar een nobele, nieuwe ontwikkeling. Wanneer de keukens, die bron van zoveel vuil, uit het huis verdwenen is, kunnen we onze huizen pas echt schoon houden. Een actieve vrouw, die trots en gelukkig is in haar baan, kan dan naar haar uitgelezen nest in één van deze glorieuze paleizen terugkeren, wanneer ook man en kinderen thuiskomen van hun bezigheden. Een gelukkiger en nobeler gezinsleven is niet denkbaar.'²⁶

Hoewel het *apartment hotel* met feministische ideeën was opgezet, was ook daar in de centrale keuken weinig van te merken: vrouwen verrichtten het snij- en schilwerk en mannen waren de leidinggevende koks. Verder hield een staf van kamermeisjes de appartementen schoon. Gilmans ideeën over de collectivisering van het huishouden, *the grand domestic revolution*, zoals ze het noemde, vonden in de Nederlandse feministische pers een gretig onthaal. Zo verscheen in opeenvolgende nummers van *Evolutie* in 1901 een uitgebreide samenvatting van Gilmans gedachtegoed.²⁷ Collectieve voorzieningen voor het gewone volk waren bekend, maar de ideeën van Bellamy en Gilman gaven juist de aanzet tot voorzieningen voor de middenstand. De oprichting van de coöperatieve keukens was daar een eerste voorbeeld van. Al spoedig gevolgd door het idee om ook hier in Nederland in de grote steden luxueuze woonhotels neer te zetten.²⁸

Het eerste initiatief voor 'het gebouw voor >>

Bron: I. Cieraudi, *Honderd jaar wonen in Nederland*, Rotterdam, 2000, p. 202

Boschzicht (1918), het eerste in een reeks luxueuze Haagse woonhotels

moderne samenwoning' dateerde al uit 1906 waarbij men zich richtte op de eigenaars van grote huizen die het met steeds minder personeel moesten doen. In de brochure stond dan ook:

'Thans, nu men slechts voor veel geld een dienstbode kan krijgen [...] is het wonen in de groote woning alles behalve een genot, vooral niet voor de vrouw des huizes, welke in plaats van de meesteres de slavine van haar huis is geworden [...] door toepassing van alle beschikbare middelen het onderhoud uwer woning te vereenvoudigen [...] om daardoor vreemde hulp tot een minimum te beperken.'

Om te eindigen met de oproep: 'Maak de dienstbode zooveel mogelijk overbodig'.²⁹ Pas twaalf jaar later, in 1918, was er voldoende belangstelling en kon de bouw van het eerste Nederlandse woonhotel van start gaan. Dat werd het Haagse woonhotel Boschzicht en het was het eerste in een reeks van luxueuze woonhotels die vooral in Den Haag zijn gebouwd. Het waren voor die tijd hypermoderne flats die van alle comfort waren voorzien. Zo hadden alle appartementen een dienliftje dat in verbinding stond met de centrale keuken beneden, waar zich ook het restaurant bevond. Doordat de bouw van het eerste woonhotel meer dan tien jaar op zich had laten wachten, had de architect uit voorzorg toch een kleine kitchenette en zelfs een piepklein dienstbodekamertje in de plattegrond opgenomen, mocht het dienstbodentekort toch van tijdelijke aard blijken te zijn.³⁰

De centrale keukenvoorziening bleek volgens de architect een succes, want 80 procent

van de bewoners betrok in 1924 de maaltijden uit de centrale keuken, 'zoodat slechts enkele families zelf koken'.³¹ Hoewel de appartementen als 'volmaakt geautomatiseerd' werden aangeprezen, mocht een portier, boodschappenjongen, huisknecht of klusjesman niet ontbreken. Dienstpersoneel verleende de vertrouwde status aan het wonen in een woonhotel. Toen de Haagse afdeling van de Nederlandsche Vereniging van Huisvrouwen het woonhotel ook voor haar eigen kring van goede middenstand bereikbaar wilde maken en met een uitgewerkt plan voor een 'vereenvoudigde flatwoning' bij de Haagse gemeenteraad aanklopte, werd het afgewezen omdat het dienstpersoneel ontbrak.³²

Na 1932 zijn er geen woonhotels meer gebouwd. Het Haagse woonhotel Duinzicht – later Duinwyck genoemd – dat in 1932 werd opgeleverd, was een van de laatste in een lange reeks van Haagse woonhotels.³³ De economische crisis en de toestroom van Duitse dienstbodes die in de jaren twintig op gang kwamen, zouden daarmee te maken kunnen hebben, maar vooral het idee dat woonhotels geschikte behuizingen waren voor alleenstaanden of kinderloze echtparen en niet voor gezinnen.³⁴ Het enige Amsterdamse woonhotel genaamd 'Het Nieuwe Huis' in Amsterdam-Zuid dat in 1928 is gebouwd, was ook bedoeld voor alleenstaande, werkende dames en voldeed aan een grote behoefte aan zelfstandige huisvesting voor alleenstaanden. Ook daar zwaaide in de centrale keuken een 'mannekok' de scepter.³⁵

Maar plannen voor woonhotels voor gezinnen waren er wel degelijk. Zo ontwierp de Amsterdamse architect Zeeger Gulden (1875-

1960) – die tevens in de gemeenteraad zat voor de S.D.A.P. – in 1930 een gigantisch woonhotel met voor de volkshuisvesting ongekende voorzieningen als telefoon, warmwatervoorziening, een centraal stofzuigsysteem, parkeergarage, dakterrassen en zelfs het dienstpersoneel ontbrak niet.³⁶ Behalve een kindercrèche, logeeraanpak, een centrale keuken, restaurant en wasserij, was er zelfs een geautomatiseerde boodschappen dienst gepland. Na telefonische bestelling zouden de goederen op een lopende band van de winkels beneden in het complex naar de woningen worden getransporteerd. Nadrukkelijk stelde de architect dat hij zijn socialistisch toekomstideaal van collectivisme in zijn plannen voor dit 'Coöperatiehuis' maar ten dele had doorgevoerd en iedere woning van een aparte keuken had voorzien, rekening houdend met 'de vrij algemeene behoefte, het gezin en het gezinsleven als een op zichzelf staande eenheid te handhaven'.³⁷ Toch kwam het plan niet door de Amsterdamse gemeenteraad, mogelijk door belangenverstremgeling maar ook het tij was gekeerd. De economische crisis en toevloed van Duitse dienstbodes hadden er voor gezorgd dat er geen woonhotel meer werd gebouwd. Het idee van het coöperatieve huishouden kreeg steeds minder politieke steun en de aandacht verschoof naar het efficiënte keukenontwerp als de ideale oplossing voor het gezinshuishouden.³⁸

Woonhotels in Den Haag

Over het feit dat uitgerekend Den Haag wel dertig woonhotels telde, is veel gespeculeerd. Den Haags nauwe banden met het koloniale

bestuur en dientengevolge de vele ambtenaren die op verlof naar Nederland kwamen en de rijke, gepensioneerde Indië-gangers die een comfortabel onderkomen zochten, worden genoemd als verklaring voor de populariteit van het woonhotel in Den Haag.³⁹ Uit de bewonersgegevens van het woonhotel Zorgvliet (opgeleverd in 1926) komt toch een ander beeld naar voren. Het blijkt dat tweederde van het aantal appartementen werd bewoond door alleenstaande en overwegend oudere dames – de letterlijke weduwes van Indië – en slechts een derde door echtparen. Pas eind jaren dertig gingen de flats meer als *pied à terre* voor verlofgangers en repatrianten fungeren.⁴⁰ De speciale band tussen het woonhotel en Indië lijkt dus van iets latere datum. Aanvankelijk fungeerde het woonhotel vooral als zelfstandige, maar toch beschutte en bovendien zeer comfortabele huisvesting voor de wat oudere dames van stand.

Men zou ook verwachten dat met name de

corps diplomatique en de adellijke hofdignitarissen onder de bewoners.⁴²

Vandaag de dag fungeren de woonhotels als gewone appartementencomplexen, maar dan wel met een bijzondere architectuur en de prestigieuze monumentenstatus waar de bewoners zich maar al te goed van bewust zijn.⁴³ De centrale keuken is vaak allang niet meer in bedrijf. In Zorgvliet zijn collectieve ruimtes als de centrale keuken en eetzaal/restaurant zelfs al voor de oorlog omgezet in appartementen, maar in de meeste woonhotels gebeurde dat pas na de oorlog en toen zijn ook de grotere appartementen gesplitst in twee kleinere.⁴⁴ Veel bewoners hebben de indeling van de flat aangepast aan de wensen van de tijd en de kleine kitchenette getransformeerd tot een keuken van formaat. Ook het bewonersprofiel is aan het verjongen, want tegenwoordig wonen er zelfs jonge gezinnen. Mede door de splitsingen en de omzetting van de collectieve ruimtes is het aan-

propageerden het gebruik van elektriciteit en elektrische huishoudelijke apparaten als arbeidsbesparing. 'Laat de elektriciteit u behulpzaam zijn in de huishouding waar de dienstbode U in den steek laat', adverteerde de Amsterdamse Electriciteitswerken met een fraaie afbeelding van een dienstbode die het huis verlaat.⁴⁵ De ontrouwe dienstbode die vertrok als ze elders meer kon verdienen, was een *hot issue* in die tijd. In feite beconcurrerden natuurlijk de mevrouwen elkaar om de gunst van de dienstbode.

Behalve de oplossing te zoeken in arbeidsbesparende elektrische huishoudelijke apparaten, ging alle aandacht uit naar het efficiënte keukenontwerp. Met een kleine, efficiënt ingerichte keuken zou de huisvrouw het huishouden wel alleen af kunnen, was de gedachte, en had ze de dienstbode helemaal niet meer nodig. Ook hier had weer een Amerikaanse de toon aangegeven. Christine Frederick (1883-1970) kwam met uitgewerkte ideeën hoe de keuken door een efficiënte groepering van koken en afwassen de huisvrouw veel geloop zou besparen, in combinatie met elektrische huishoudelijke apparaten zou dat ook een enorme tijdswinst opleveren.⁴⁶ Haar redenatie was dat door het vroegere arbeidsoverschot aan dienstbodes men nooit had nagedacht over efficiëntie in de keuken. Hetzelfde argument was overigens al door Bellamy gebruikt om de utopie van het wijkrestaurant te verdedigen en daarmee het slavenbestaan van de negentiende-eeuwse dienstbodes aan de kaak te stellen.⁴⁷

Een efficiënte keuken was per definitie klein om zoveel mogelijk onnodige stappen te besparen. Aangezien de traditionele keuken ook altijd het dagverblijf van de dienstbodes was geweest, was deze groter dan uit het oogpunt van efficiëntie wenselijk was.⁴⁸ Frederick toonde met stippellijnen op plattegronden het inefficiënte heen-en-weer geloop in de traditionele keuken aan en de stappenbesparing bij een efficiënte inrichting, waarbij alles voor de maaltijdbereiding aan de rechterkant was georganiseerd en alles voor de afwas aan de linkerkant.⁴⁹

Als geen ander heeft Christine Frederick geprobeerd het beroep van huisvrouw te professionaliseren door de manier van werken te rationaliseren en aansluiting te zoeken bij de arbeidsbesparing in de fabrieksarbeid naar de denkbeelden van de Amerikaanse ingenieur Frederick Winslow Taylor (1856-1915), die rond de eeuwwisseling zijn *scientific management* (wetenschappelijke bedrijfsvoering) ontwikkelde, later beter bekend als het Taylorisme of *Fordism*, omdat zijn ideeën in de autofabriek van Henry Ford als eerste zijn toegepast. Fredericks handboek heette dan ook niet voor niets *Household Engineering: Scientific Management in the Home* (1915) en verscheen in 1928 in Nederlandse vertaling onder de titel *De denkende huisvrouw*.⁵⁰ Fredericks benadrukte de vitale rol van vrouwen als consumenten in de massa-productie-economie, waar producten slechts een beperkte tijd meegaan >>

Advertentie van de Amsterdamse Gemeente Electriciteitswerken, ca. 1925

Indië-gangers, die gewend waren aan veel persoonlijk dienstpersoneel, niet onmiddellijk warm liepen voor dit experiment. Bovendien was Den Haag in de jaren twintig één van de steden met de meeste Duitse dienstbodes. Dus van een nijpend tekort leek geen sprake te zijn. De Haagse afdeling van de Nederlandsche Vereeniging van Huisvrouwen had in 1920 zelfs een eigen bemiddelingsbureau voor Duits huishoudpersoneel opgezet, waardoor het aantal Duitse dienstbodes explosief steeg.⁴¹ Al met al lijkt het profiel van de latere woonhotelbewoners meer specifiek te zijn voor Den Haag als regeringscentrum en hofstad, gezien de representanten van het zich verplaatsende

tal bewoners in de loop der tijd alleen maar toegenomen.

De ontrouwe dienstbode en het efficiënte keukenontwerp

In het begin van de jaren twintig verschoof de aandacht van de Nederlandsche Vereeniging van Huisvrouwen van de collectieve naar de individuele strategieën, die – behalve de arbeidsbemiddeling van Duitse dienstbodes – vooral neerkwamen op arbeidsbesparing door rationalisering en vereenvoudiging van het privé-huishouden. Ook electriciteitsmaatschappijen zagen toen hun kans schoon en

bron: K. Spechtenhauser (ed.), *The Kitchen*, p. 34

De Frankfurter Küche ontworpen door Margarete Schütte-Lihotsky in 1926

om steeds weer nieuwe vraag te creëren.

Vanaf dat moment gingen de ideeën over een efficiënte keukeninrichting en het beeld van de professionele huisvrouw, waaraan door het huishoudonderwijs al jaren vruchteloos was gewerkt, elkaar versterken.⁵¹ Architecten beconcurrerden elkaar in het ontwerp van de meest efficiënte woninginrichting, waarbij ze het belang van een efficiënte ligging van de keuken vaak over het hoofd zagen.⁵² Ook de Nederlandsche Vereeniging van Huisvrouwen had hoge verwachtingen van het efficiënte keukenontwerp. De Haagse afdeling bemiddelde in de verkoop van de toen al vermaarde *Frankfurter Küche*, een hypermoderne, compacte keukeninrichting, ontworpen in 1926 door de eerste Oostenrijkse vrouwelijke architect Margarete Schütte-Lihotsky (1897-2000) naar de ideeën van Christine Frederick. Sindsdien werd deze keuken standaard ingebouwd in de sociale woningbouw in Frankfurt.⁵³ Toen bleek dat die Frankfurter keukeninrichting niet aansloot bij het langwerpige formaat van de keukens in de standaard Nederlandse middenstandswoning en bovendien geen rekening hield met de achterdeur in de keukens, gaf de Haagse afdeling van de Vereeniging vervolgens architect Jetze W. Janzen (1891-1957)

de opdracht een Nederlandse versie te bedenken. Hij was de dames opgefallen vanwege zijn bekroond ontwerp 'Komend wonen?' (1920) waarin Janzen eengezinswoningen had ontworpen met allerlei collectieve voorzieningen als crèche, centrale keukens en een centraal vuilafvoer- en stofzuigsysteem. Zijn ontwerp werd de roomwitte Holland-keuken uit 1929. Het was een spectaculair ontwerp, dat voorzien was van de nieuwste snuffjes. Behalve de fraaie, wit gelakte afwerking, die brak met de traditie van de donker gelakte keukens, waren er vele praktische en tot dan toe onbekende zaken als een zwenkkraan, afwasdouche, een laag geplaatste kraan met gootsteen voor het vullen van emmers en natuurlijk de ingebouwde koelkast. De keuken was naar het advies van Frederick zo ingedeeld dat de twee meest voorkomende werkzaamheden, koken en afwassen, het minste loopwerk vereisten en langs de rechter- en linkerwand waren gegroepeerd.⁵⁴

De presidente van de NVvH stak haar enthousiasme over de keukens niet onder stoelen of banken:

'zoo ideaal logisch verzorgd [...] dat de moderne vrouw der betere standen vooral, ge-

dreven door de dienstboden nood, het in de keukens zelf bezig zijn niet langer te beschouwen hoeft als een koude, ongezellige "zakelijke" plicht, maar haar vroegere ongerieflijkheden omgetoeverd ziet tot "poëtische genoegen".⁵⁵

Hoe enthousiast de dames van de Vereeniging ook waren en hoewel het keukenontwerp werd aanprezen als 'de fabriek van de huishouding', het bleek te kostbaar en het is maar op heel beperkte schaal toegepast. Het keukenontwerp waar de Vereeniging uiteindelijk de boer mee op ging, was ontworpen door haar eigen Instituut tot Voorlichting bij Huishoudelijken Arbeid.⁵⁶ Dit schamele ontwerp kon niet in de schaduw van de Holland-keukens staan en is ook niet erg bekend geworden. Toch is sindsdien de geïntegreerde indeling waarbij afwassen en koken aan één wand georganiseerd is, de standaardindeling van de Nederlandse efficiënte keukens geworden. Inmiddels had ook de commercie de vraag naar die magische, efficiënte keukens ontdekt. Zo gaf de firma Bruynzeel in de jaren dertig de ontwerper Piet Zwart (1885-1977) de opdracht een geliktere, maar toch betaalbare versie van de efficiënte keukens te ontwerpen. Dat ontwerp is met name na de oorlog breed toegepast en heeft aan het eind van de twintigste eeuw zelfs de status van designicoon en museumstuk gekregen.⁵⁷

Kenmerkend voor de efficiënte keukens was het idee dat keukenswerk helemaal niet vermoeiend was, als het maar zittend werd gedaan. Een in hoogte verstelbare keukenkruk completeerde dan ook het beeld van de Frankfurter keukens. Aangezien de figuur van de professionele huisvrouw niet alleen in het fotobeeld van de Frankfurter, maar ook in die van de latere efficiënte keukens ontbrak, wekte dat de suggestie dat in deze keukens het werk vanzelf werd gedaan. Hoewel het een nobele gedachte was dat de efficiënte keukens de fabriek van de huishouding was met de professionele huisvrouw als manager en niet als slopende arbeidster, heeft het fotobeeld van de efficiënte keukens voor een belangrijk deel bijgedragen aan het onzichtbaar maken van het werk van huisvrouwen. Zeker als we dit vergelijken met het beeldmateriaal van de coöperatieve keukens en woonhotelkeukens waarop 'mannen-koks' prominent figureren. Het is ook hier weer de uitzondering die de regel bevestigt, want op de reclamefoto's voor de verschillende uitvoeringen van de Bruynzeelkeukens figureren wél huisvrouwen, soms staand soms zittend.⁵⁸

Een aantal jaren geleden is de Bruynzeelkeuken als *design classic* zelfs opnieuw in productie genomen. Het oorspronkelijke idee achter het efficiënte keukensontwerp, namelijk dat het de dienstbode overbodig moest maken, lijkt uit ons collectieve geheugen verdwenen te zijn, evenals het efficiëncy-ideaal van de stappenbesparing en beknoptheid. De keukens van tegenwoordig kan niet groot ge-

noeg zijn en staat vaak in open verbinding met de woonkamer. 'Lekker dichtbij' en 'gezellig' heet het in de IKEA-catalogus van 2014.⁵⁹ In het begeleidende fotomateriaal duikt de mannelijke thuishok steeds vaker op. In de aparte IKEA-keukencatalogus uit 2010 komt zelfs geen vrouw meer voor en figuren enkel mannen. Deze 'mannen-koks' zijn de nieuwe keukenprofessionals in hun eigen thuisrestaurant.

Hoe onvoorspelbaar is de toekomst, want in de vooroorlogse discussie over het efficiënte keukenontwerp is nooit sprake geweest van een andere huishoudelijke taakverdeling tussen man en vrouw én ging het alleen maar over de vervanging van de ene vrouw door de andere, van de dienstbode door de professionele huisvrouw. Achteraf bezien heeft het ideaalbeeld van de rationele, efficiënte en professionele huisvrouw gehuld in een witte, gesteven schort maar kort stand gehouden, al met al niet meer dan dertig jaar. Het ideaalbeeld kende in de jaren vijftig haar hoogtepunt en het lot van het huishoudonderwijs is verbonden met dat afbrokkende ideaal van de professionele huisvrouw als vakvrouw en roeping van

ieder meisje.⁶⁰

Niet alleen het ideaal van de beknopte efficiënte keuken is verloren gegaan, maar ook dat van de coöperatieve keuken is na de Tweede Wereldoorlog in diskrediet geraakt door de associatie met de verafschuwde gaarkeukens in oorlogstijd. Hier en daar zijn wel wijkrestaurants blijven bestaan, maar de collectivisering van het huishouden – in de vorm van het woonhotel en de coöperatieve keuken – zijn de nuttige voorzieningen voor bejaarden en alleenstaanden geworden, die we kennen als serviceflat, studentenmensa en tafeltje-dekje. Gezien het drukke bestaan van de huidige tweeverdieners zou de coöperatieve keuken weer kans van slagen hebben, ware het niet dat ook hier de commercie al in het gat is gesprongen, van afhaal-Chinees tot piza-koerier. Met al die mogelijkheden tot uitbesteding wordt er gelijktijdig meer dan ooit gehamerd op het al ruim honderd jaar oude argument dat het voor het gezinsleven beter is als er thuis wordt gekookt: 'de keuken in huis – voor het gezin'. Meer dan ooit is de keuken het emotionele centrum van het gezinsleven geworden. ///

België

De Belgische situatie was niet heel erg verschillend van de Nederlandse. Het dienstbodeprobleem heette daar *crise de la domesticité*. Ook daar verschenen luxeuxie appartementsgebouwen in de grote steden, zoals het Brusselse Résidence Palace (1927) en hebben vrouwenorganisaties zich bemoeid met het efficiënte keukenontwerp. In België is de CUBEX-keuken van architect Louis-H. De Koninck de commerciële standaard geworden.

S. De Caigne, *Bouwen aan een nieuwe thuis. Wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum*. Leuven, 2007, pp. 42-44; 145-149.

De Holland-keuken ontworpen door Jetze W. Janzen in 1929

bron: I. Cieraad, *Honderd jaar wonen in Nederland*. Rotterdam, 2000, p. 221

Noten:

1. *Bewerking van lezing voor KNHG Najaarscongres De Vrouw 1813-1913-2013*, Den Haag 8 november 2013, mede georganiseerd door de VVG.
2. Ally v. B., 'Kijkjes op de Tentoonstelling "De Vrouw 1813-1913" II', *Eigen Haard* (1913) 25, p. 387.
3. A.v.B., 'Kijkjes... (II)', p. 390.
4. A.v.B., 'Kijkjes... (II)', p. 390.
5. Ally v. B., 'Kijkjes op de Tentoonstelling "De Vrouw 1813-1913" (III)', *Eigen Haard* (1913) 29, pp. 432-437.
6. A.v.B., 'Kijkjes... (III)', p. 433.
7. A.v.B., 'Kijkjes... (III)', p. 436.
8. M.C. Kooy-van Zeggelen, *Ons huis in Indië. Tentoonstelling "De Vrouw 1813-1913"*, Amsterdam, 1913, pp. 20-22.
9. R. Parrenas, *Servants of Globalization: Women, Migration and Domestic Work*. Stanford, 2001.
10. J. Poelstra, *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920*. Amsterdam, 1996, pp. 138-145. B. Henkes en H. Oosterhof, *Kaatje ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes*. Nijmegen 1985.
11. I. Jonker, *Huisvrouwenvakwerk. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen*. Baarn, 1987, pp. 40-41.
12. G. de Voogt, 'Een Coöperatieve keuken', *Eigen Haard* (1903) 11, pp. 175-176.
13. G. de Voogt, 'Een coöperatieve...', p. 175.
14. 'Moderne Huisvrouwen', *De Ware Jacob* 1902, p. 120.
15. 'Coöperatieve keukens', *Eigen Haard* (1907) 4, p. 64b.
16. R. Oldenziel (red.), 'Huishouden', in: J. W. Schot, H.W. Lintsen, A. Rip en A.A. Albert de la Bruhèze (eds.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel IV: huishouden en medische techniek*. Zutphen, 2001, pp. 31-33. 'De Nieuwe Coöp. Keuken, Nassaukade 446A, ingang 1ste Helmersstraat. Tel. Z. 3855', *Het Leven* 10 (1915) 15, p. 456.
17. 'Koken in het groot', *Evolutie* 2 (1894) 3, pp. 17-18.
18. R. Oldenziel, 'Huishouden', pp. 28-31.
19. 'Zijn de Coöperatieve keukens een geschikt arbeidsveld voor de beschaafde vrouw?', *Evolutie* 19 (1912) 20, pp. 157-159.
20. R. Oldenziel, 'Huishouden', p. 19.
21. A. de Knecht-Van Eekelen, 'Kookonderwijs. Kooklessen: rolbevestigend of roltoorbekend? Een discussie rond 1900', in: *Historica* 22 (1999) juni, pp. 6-7; A. H. van Otterloo, 'Van kooklerares tot diëtisten. Het streven naar verbetering van de maaltijd tussen 1880 en 1940', in: A. de Knecht-Van Eekelen en M. Stasse-Wolthuis (red.), *Voeding in onze samenleving in cultuurhistorisch perspectief*. Alphen aan de Rijn/Brussel, 1987, pp. 110-134.
22. J. van Dam, 'Een eeuw smaakbederf, of ... de degeneratie van de Nederlandse kookkunst in de twintigste eeuw', in: T. Quik (red.), *Smaak: mensen, media, trends*. Zwolle, 1999, pp. 96-103.
23. De economische malaise na de Eerste Wereldoorlog deed veel Duitse meisjes emigreren, vooral naar Nederland. De NVvH zette in 1920 zelfs een bemiddelingsbureau op. B. Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950*. Amsterdam, 1995, p. 40.

De standaard Bruynzeel-keuken ontworpen door Piet Zwart in 1938 in de collectie van het Haags Gemeentemuseum

- ²⁴ E. Bellamy, *Looking Backward: 2000-1887 [1888]*. Cambridge, Mass., 1967.
- ²⁵ D. Hayden, *The Grand Domestic Revolution. A History of Feminist Designs for American Homes, Neighborhoods, and Cities*. Cambridge, Mass., 1986.
- ²⁶ C. Perkins Gilman, 'The Passing of the Home in Great American Cities' (1904), in: *Heresies* (1981) 3, pp. 53-55. Parafrazering pp. 54-55.
- ²⁷ C. Perkins Stetton (sic. Stetson), 'Natuur en dwaling', in: *Evolutie* 8 (1900) 18, pp. 187-189; 8 (1901) 20, pp. 153-155; 8 (1901) 21, pp. 161-163; 8 (1901) 22, pp. 170-172. [Opmerking:] Perkins heette toen nog naar haar eerste man Stetson.
- ²⁸ H. Vastert en R. de Jong, *Pardon, een woonhotel...? "Duinwyck", een monument in Haags wonen*. 's Gravenhage, 2010.
- ²⁹ N.L. Prak, *Het Nederlandse woonhuis: 1800-1940*. Delft, 1991, p. 213.
- ³⁰ N. Prak, *Het Nederlandse...*, pp. 213-214.
- ³¹ N. Prak, *Het Nederlandse...*, p. 214, citaat van architect C. Rutten, 'Over de Flatwoning in Holland', *De Bouwgids* 16 (1924), pp. 217-221. Hoe de samenstelling van de eerste bewoners van Boschzicht was, is niet bekend, wel van het latere woonhotel Zorgvliet, opgeleverd in 1926.
- ³² H. Bavelaar, 'Wooncomfort in Haagse flatwoningen. De vooroorlogse periode', in: V. Freijser e.a. (red.) *Hoog Haags*. Utrecht, 1986, pp. 23-28, p. 26.
- ³³ H. Vastert en R. de Jong, *Pardon...*, pp. 25-30; D. Oorthuys, *Het Nieuwe Huis: Architect Barend van den Nieuwen Amstel*. Amsterdam 2014, pp.44-48.
- ³⁴ I. Jonker, *Huisvrouwenvakwerk...*, pp. 40-41; N. Stieber, *Housing Design and Society in Amsterdam: Reconfiguring Urban Order and Society*. Chicago, 1998, pp. 142-144; B. Henkes, *Heimat...*, pp. 38-42.
- ³⁵ I. Cieraad, 'Droomhuizen en luchtkastelen. Visioenen van het wonen', in: *Honderd jaar wonen in Nederland 1900-2000*. Rotterdam, 2000, p. 201. D. Oorthuys, *Het Nieuwe ...*, pp. 77-109. Gulden verwijst niet naar Bellamy, maar naar August Bebel, *Die Frau und der Sozialismus*. Stuttgart, 1878; D. Oorthuys, *Het Nieuwe...*, pp. 28-30.
- ³⁷ Z. Gulden, *Rationalisatie in woningbouw*. Amsterdam, z.j. [1930].
- ³⁸ I. Cieraad, 'Droomhuizen...', p. 205; D. Oorthuys, *Het Nieuwe...*, p. 30.
- ³⁹ A. Geels e.a., *Flatgebouw Zorgvliet van woonhotel tot rijksmonument. Geschiedenis van een gebouw en zijn bewoners*. Den Haag, ca. 2012, pp. 54-55; H. Vastert en R. de Jong, *Pardon...*, pp. 15-19.
- ⁴⁰ A. Geels e.a. *Flatgebouw...*, pp. 86-105. Daaruit blijkt dat 15 appartementen bewoond worden door echtparen en 26 door alleenstaande dames.
- ⁴¹ B. Henkes, *Heimat...*, pp. 38-40.
- ⁴² A. Geels, *Flatgebouw...*, pp. 86-105.
- ⁴³ H. Vastert en R. de Jong, *Pardon...*; A. Geels e.a., *Flatgebouw...*
- ⁴⁴ A. Geels e.a., *Flatgebouw...*, p. 28, p. 86.
- ⁴⁵ T. de Rijk, *Het elektrische huis. Vormgeving en acceptatie van elektrische huishoudelijke apparaten in Nederland*. Rotterdam, 1998, p. 66.
- ⁴⁶ Deze ideeën werkte Frederick later uit in *Selling Mrs Consumer* (1929). Zie ook C. Hartveld, *Moderne zakelijkheid. Efficiency in wonen en werken in Nederland 1918-1940*. Amsterdam, 1994, pp. 162-165.
- ⁴⁷ I. Cieraad, 'Het huishouden tussen droom en daad. Over de toekomst van de keuken', in: R. Oldenziel en C. Bouw (red.) *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie 1898-1998*. Nijmegen, 1998, p. 35.
- ⁴⁸ I. Cieraad, 'Out of my kitchen!' Architecture, gender and domestic efficiency', in: *The Journal of Architecture*, 7 (2002) 3, pp. 263-279.
- ⁴⁹ C. Hartveld, *Moderne...*, p. 164.
- ⁵⁰ I. Cieraad, 'Out...', p. 265; M. Wilke, 'Kenniss en kunde. Handboeken voor huisvrouwen', in: R. Oldenziel en C. Bouw (red.) *Schoon genoeg*, pp. 72-77.
- ⁵¹ A. de Knecht-Van Eekelen, 'Kookonderwijs...', pp. 6-7.
- ⁵² I. Cieraad, 'Out...', pp. 272-273; I. Cieraad, 'Droomhuizen...', pp. 219-222.
- ⁵³ M. Hessler, 'The Frankfurt Kitchen: The Model of Modernity and the "Madness" of Traditional Users, 1926 to 1933', in: R. Oldenziel and K. Zachmann (eds), *Cold War Kitchen: Americanization, Technology, and European Users*. Cambridge, Mass., 2009, pp. 163-184, p. 170; K. Spechtenhauser (ed.), *The Kitchen: Life Worlds, Usage, Perspectives*. Basel, 2006, pp. 34-36.
- ⁵⁴ I. Cieraad, 'Droomhuizen...', pp. 219-222.
- ⁵⁵ P. Fuhling, 'Doelmatig wonen in Nederland. De efficiënt georganiseerde huishouding en de keukenvormgeving, 1920-1938', in: *Nederlandse kunstnijverheid en interieurkunst*. Haarlem, 1981, p. 580.
- ⁵⁶ R. Oldenziel, 'Huishouden...', pp. 51-61.
- ⁵⁷ P. Timmer, 'Totale controle. Transparantie, nut van het Nieuwe Bouwen', in: E. Bergvelt, F. van Burkom en K. Gaillard (red.) *Van neorenaissance tot postmodernisme. Honderdvijfentwintig jaar Nederlandse interieurs*. Rotterdam, 1996, pp. 214-215.
- ⁵⁸ I. Cieraad, 'Droomhuizen...', p. 222; P. Timmer, 'Totale controle', p. 214.
- ⁵⁹ *IKEA* 2014, p. 101.
- ⁶⁰ R. Oldenziel en C. Bouw, 'Huisvrouwen, hun strategieën en apparaten 1898-1998. Een inleiding', in: Oldenziel en Bouw (red.) *Schoon genoeg*, pp. 9-30.

Irene Cieraad (1952) is senior researcher aan de TU Delft, faculteit Bouwkunde, leerstoel Interieur.

Contact: i.g.cieraad@tudelft.nl¹

De Franse school en haar onderwijzeressen in de 16^e- en 17^e-eeuwse Nederlanden¹

Van ‘nimf’ tot ‘schoolvrouw’

In 1606 liet de Leidse stadssecretaris Jan van Hout (1542-1609) in zijn testament optekenen dat zijn kleindochters, zodra ze de juiste leeftijd hadden bereikt, naar een “goede befaemde francoijsche schole” moesten worden gestuurd, “niet om aldaer courtisaensche manieren te leeren of ‘t joffertgen te spelen, maer om de tale wel en promptelycke te leeren spreken, lesen, schryven, rekenen, cyfferen, neffens goede eerlicke sedige manieren”.² De Franse school waar Van Hout op doelde was een relatief nieuwe schoolvorm in de Nederlanden, die ontwikkeld werd in de 16e eeuw. Voor het eerst werd geïnstitutionaliseerd vreemdetalenonderwijs toegankelijk voor Nederlandstalige meisjes.

/ Alisa van de Haar /

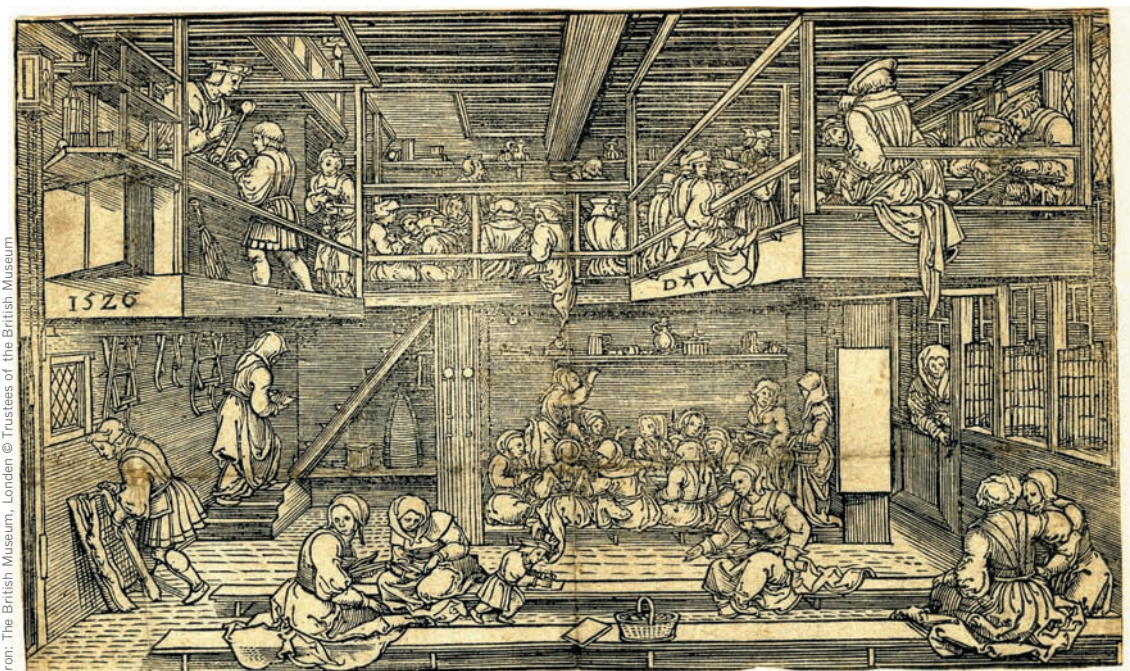
Wie aan het einde van de 15^e eeuw wilde dat zijn kind een opleiding zou genieten, kon ruwweg kiezen tussen twee typen scholen. Enerzijds was er de Latijnse school, die uitsluitend jongens voorbereidde op een voortgezet leertraject aan de universiteit, waar ze vanaf een jaar of vijftien konden instromen.³ Anderzijds kon men kiezen voor een zogenaamde Duitse (Nederduitse, dat wil zeggen Nederlandse) school, waar jongens en meisjes vaardigheden als rekenen en Nederlands lezen en schrijven leerden.⁴ Aan het begin van de 16^e eeuw boden de bestaande Latijnse en Duitse scholen niet meer voldoende en gepast onderwijs voor de groeiende aantallen koopmansfamilies die handelsrelaties onderhielden met kooplieden uit heel Europa.⁵ Waar deze families behoefte aan hadden was onderricht voor hun kinderen

in vakken als boekhouden en Frans. Die taal was uitgegroeid tot de *lingua franca* van de handelswereld.⁶ In de handelssteden Brugge en Gent ontstonden in de eerste decennia van de 16^e eeuw de eerste zogenoemde Franse scholen, waar kinderen uit de middenklassen les kregen in deze vakken. Al snel ontwikkelden zich, voornamelijk in de Zuidelijke Nederlanden, meer van dit soort scholen.⁷

Aanvankelijk waren veel Duitse en waarschijnlijk ook Franse scholen gemengd.⁸ Er werden zowel jongens als meisjes onderwezen, vaak in verschillende ruimtes. In de eerste helft van de eeuw kwamen steeds meer Franse meisjesscholen op, speciaal bestemd voor dochters uit koopmansmilieus, maar in principe toegankelijk voor alle jonge vrouwen uit redelijk welgestelde families. Ze werden er opgeleid om hun toekomstige echtgenoten op allerlei gebieden te ondersteunen, zowel door het huishouden en het huishoudboekje op orde te houden als door zich een goede gastvrouw

te betonen voor handelspartners. Het feit dat ze Frans en Nederlands leerden spreken, lezen en schrijven bood hen een intellectuele basis die verdere ontwikkeling mogelijk maakte. De Franse scholen boden een grote groep jonge vrouwen uit de gegoede middenklasse de mogelijkheid om buiten de grenzen van hun moedertaal te kijken. In deze scholen waren ook vaak vrouwen werkzaam als docent. Het was in de 16^e eeuw geen uitzondering dat een vrouw betaald werk had,⁹ maar dit intellectuele beroep bracht een zekere status met zich mee. Schoolmeesteressen verdienden zelfstandig geld met het overdragen van kennis. Docentes in Franse scholen moesten behoorlijk wat in hun mars hebben om de kinderen niet alleen lezen en schrijven in de eigen taal, maar ook in een vreemde taal aan te leren en daarbij soms ook enige rekenvaardigheden en allereerste algemene kennis over te brengen. Over deze vrouwen weten we echter bijzonder weinig, behalve de schaarse gegevens die uit archiefonderzoek naar voren zijn gekomen. Daarom worden in deze bijdrage kwantitatieve gegevens over 16e- en 17e-eeuwse schoolmeesteressen gecontrasteerd en aangevuld met casestudies van de levens van drie onderwijzeressen uit de 16e en 17e eeuw, Anna Smits († ca. 1616), Maria Strick (1577-na 1625) en Magdalena Valery (Valéry, Valerij, Valerius, ca. 1573-ca. 1625). Zo wordt getracht om de vrouwen achter de cijfers in beeld te brengen.

>>

bron: The British Museum, Londen © Trustees of the British Museum

Klaslokaal met aparte ruimtes voor jongens en meisjes. Houtsnede van Dirck Jacobsz. Vellert (1562)

De Lauwerboom

Het huidige beeld van de vroegmoderne Franse meisjesscholen is voornamelijk gebaseerd op schoolboekjes die speciaal voor dit type onderwijs werden geproduceerd en op de bewaard gebleven administratie van de Antwerpse meisjesschool van Peeter Heyns (1537-1598). Zijn school, genaamd de Lauwerboom (Laurier), is de bekendste in haar soort en werd opgericht in 1555.¹⁰ De naam van de school is waarschijnlijk afgeleid van de mythe over de nimf Dafne, die werd belaagd door de

de gehele Nederlanden en Noord-Duitsland naar de Antwerpse school. Ze konden ook bij Heyns in de kost gaan.

Een andere bron illustreert het dagelijkse leven in een school als de Lauwerboom. Schoolmeester Gabriel Meurier (ca. 1513-1597) schreef een Nederlands-Frans conversatieboekje speciaal voor meisjes, dat hij opdroeg aan Heyns. Hierin verwijst hij naar diens leerlingen als “vrolijke nimfen beschut door de lauwertboom”.¹⁵ Dergelijke conversatieboekjes bevatten voorbeelden van dialogen die de meisjes konden naspelen om hun spreekvaar-

denlijsten) vergrootten leerlingen hun woordenschat. Met behulp van gespreksboeken in het Frans en het Nederlands, zoals het boekje van Meurier, leerden de kinderen beide talen spreken. Hierna begon men met schrijfondericht.¹⁹ Daarvoor werden voorbeeldboeken gebruikt die de kinderen moesten naschrijven. Voor verder leesonderwijs werden populaire werken als de bekende verhalen over de ridder Amadis de Gaule en dierenfabels gebruikt. Ook religieuze teksten kwamen aan bod, bijvoorbeeld het apocriefe verhaal over de Joodse Judith, die haar volk bevrijdde van de onderdrukkende generaal Holofernes door hem dronken te voeren en te onthoofden. Deze teksten werden in het Frans of in een tweetalige versie gebruikt.²⁰ De leerlingen van de Lauwerboom voerden ook toneelstukken op die Heyns speciaal voor zijn vrouwelijke pupillen schreef. Die bevatten bijbelse karakters en anderszins exemplarische personages.²¹ Hiermee sloot Heyns aan bij de humanistische trend om toneel in te zetten als een manier om een taal en presentatievaardigheden te leren.²²

Onderwijs werd niet klassikaal gegeven, maar hoofdelijk. Kinderen kwamen individueel bij de schoolmeester om schrijf- en rekenopdrachten te laten nakijken en om versjes op te zeggen. Kinderen van alle leeftijden zaten bij elkaar, zodat de oudere meisjes de jongere konden helpen. Soms gaven mannelijke en vrouwelijke schoolmeesters samen les. Dit zal het geval geweest zijn op de school van Peeter Heyns, waarin zijn echtgenote Anna Smits meehielp. Dit weten we doordat hun zoon in de opdracht van zijn eerste boek overrees naar de onderwijstaken van zijn beide ouders.²³ Anna was zeker niet de enige schoolmeesteres

bron: Öffentliche Kunstsammlung, Basel

Uithangbord voor een school, met daarop een onderwijzers en haar leerlinge. Mix techniek op vurenhout door Ambrosius Holbein (1516)

zonnegod Apollo en in een laurier veranderde om aan hem te ontsnappen.¹¹

Heyns was humanistisch gevormd en bracht de nieuwste ideeën van **Erasmus van Rotterdam** en **Juan Luis Vives** over vrouwenonderwijs in de praktijk.¹² Hij hield een nauwkeurige administratie bij waarin hij de namen van de meisjes die hij onderwees optekende. Hij noteerde hoeveel hij voor elke leerling had uitgegeven aan bijvoorbeeld papier en ander lesmateriaal of aan dokterskosten. De administratie van de jaren 1576 tot 1585 is bewaard gebleven, verdeeld over twee boeken die zich thans bevinden in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen, een museum over de drukkersfamilie Plantin-Moretus.¹³ Een aantal boeken van Heyns zijn door Christoffel Plantijn (Plantin) uitgegeven en de drukker en schoolmeester onderhielden nauwe professionele betrekkingen. Door Maurits Sabbe, hoogleraar Nederlandse letterkunde te Brussel in de jaren 1920, is al een verkennend onderzoek gedaan naar deze boeken. Sabbe bracht de sociale achtergrond van de leerlingen in kaart en traceerde de gebruikte schoolboeken.¹⁴ Hij stelde vast dat Heyns gemiddeld vijftig meisjes tegelijk in zijn school ontving. Over het algemeen waren ze tussen de zeven en vijftien jaar oud. Ze kwamen vooral uit koopmansmilieus, maar er waren ook dochters bij van hooggeplaatste functionarissen, evenals dochters van vleeshouwers en bakkers. De Lauwerboom genoot een hoog aanzien en meisjes kwamen vanuit

digheid te verbeteren. Meurier's werk biedt een tweetalig overzicht van alledaagse gesprekken die in Franse meisjesscholen konden worden gevoerd. Zo bevat het een stuk over de schrijflessen:

D. *Den cant vande penne tegen de syde vanden vinger.*

A. Dats een goede A, ist niet gereckelijc?
D. Beter dan ergher.

D. *Le costé de la plume selon le costé du doigt.*

A. *Voi-là vn bon A, n'est pas à bon escient?*
D. *Meilleur que pire.*¹⁶

Via de dialogen in dit schoolboek krijgen we een goede indruk van de dagelijkse gang van zaken in de Franse school: 's ochtends begon men met lezen en schrijven, gevolgd door rekenlessen die doorgingen tot het middageten. Na het eten mochten de meisjes een kwartiertje ontspannen in de tuin. 's Middags kregen ze les in handwerken en eventueel ook in muziek, als hun ouders extra hadden betaald voor bijvoorbeeld klavecimbelllessen. Dit waren vrij typische activiteiten voor meisjesscholen.¹⁷ Na het avondeten praatten de leerlingen nog even, dan moesten ze hun slaapzaal schoonmaken en gaan slapen.¹⁸

De meisjes leerden eerst het alfabet opzeggen en lezen. Na het Nederlandse alfabet volgde het Franse. Aan de hand van vocabulaireboeken (op thema ingedeelde tweetalige woor-

Desiderius Erasmus van Rotterdam (ca. 1466-1536) en Juan Luis Vives (1493-1540)

De Nederlandse theoloog en filosoof Desiderius Erasmus en de Spaanse geleerde Juan Luis Vives waren humanisten die in de 15e en de vroege 16e eeuw hebben gepleit voor het onderwijzen van jonge vrouwen. Die zouden immers later de opvoeders van de jeugd worden en moesten dus goed op die taak worden voorbereid. Hiervoor dienden ze te leren lezen, zodat ze zelf de Heilige Schrift konden bestuderen en de exempla konden navolgen die daarin worden beschreven.

Vooral Vives heeft uitvoerig over dit onderwerp geschreven. Hij zette zijn ideeën over de invulling van vrouwenonderwijs uiteen in zijn *De institutione feminae christianae (Over de opvoeding van de christelijke vrouw)*. Vives was de mentor van de kroonprinses van Engeland, Maria Tudor (oftewel Bloody Mary, 1516-1558). Hij schreef het werk speciaal voor haar.²⁴ Peeter Heyns gebruikte een Franse vertaling van de *Institutione* in de Lauwerboom.²⁵ Een editie uit 1579 is zelfs door de drukker, Christoffel Plantijn (ca. 1520-1589), aan Heyns opgedragen.²⁶

uit deze tijd. Het vak van docente aan een Nederduitse of Franse school was zelfs een redelijk wijdverbreid fenomeen in de zestiende- en zeventiende-eeuwse Nederlanden.

Een carrière als onderwijzeres

Voor een globaal inzicht in de omvang van de groep onderwijzeressen uit deze periode kunnen de gegevens uit de archieven van de stad Antwerpen als voorbeeld worden genomen. Antwerpen groeide aan het begin van de 16e eeuw uit tot handelsmetropool en huisde het grootste aantal schoolmeesters in de Nederlanden.²⁷ Uit de administratie van het lokale schoolmeestersgilde blijkt dat er in de zestiende-eeuwse stad steeds iets minder vrouwelijke dan mannelijke schoolmeesters waren.²⁸ In het jaar 1576, bijvoorbeeld, waren er 88 mannelijke en 70 vrouwelijke schoolmeesters actief in de stad. De meerderheid van deze onderwijzeressen was werkzaam in een Franse school (in 1576 waren het er 52).²⁹ Zowel mannen als vrouwen moesten lid zijn van het schoolmeestersgilde en periodiek lidgeld betalen. Dit bedrag was in Antwerpen voor iedereen gelijk. De leraressen hoefden alleen voor hun toelating tot het gilde iets minder te betalen. Ze ontvingen gelijke betaling voor dezelfde diensten, maar hadden in de praktijk een beperkter lesaanbod dan de mannelijke schoolmeesters. Schoolmeesteressen doceerden meestal Frans en Nederlands lezen, schrijven en soms rekenen. Mannelijke leerkrachten boden bijna altijd ook rekenonderwijs aan en gaven daarnaast vaak lessen in boekhouden. Door hun beperktere aanbod zullen vrouwen uiteindelijk dus een lager inkomen hebben gehad.³⁰ De financiële situatie van mannen en vrouwen die in deze beroepsgroep werkzaam waren wordt verder belicht door een ander type bron. De inboedels van een aantal mannelijke en vrouwelijke onderwijzers zijn opgetekend nadat ze om geloofsredenen in de tweede helft van de eeuw waren gevlucht [zie kader]. Hoewel zij waarschijnlijk wat bezittingen hadden veiliggesteld voordat deze inventarissen werden opgemaakt komt uit de stukken naar voren dat aan dit beroep geen riant salaris was verbonden. De achtergelaten goederen, waaronder veel meubelstukken en textiel, waren sober en soms van slechte kwaliteit.³¹

Religie speelde een grote rol in het vroegmoderne onderwijs. In de Franse scholen werden bijbelverhalen gelezen en leerden de kinderen psalmzingen.³² Vanaf 1550 moesten docenten in de toen officieel nog geheel katholieke Nederlanden aantonen dat ze zuiver in de leer waren voordat ze les mochten geven.³³ Later moesten ze ook een geloof eed afleggen, zowel in katholieke als protestantse kringen. Schoolmeesters werden al vroeg in de gaten gehouden wat religie betreft omdat men vreesde dat ze een slechte invloed hadden op kinderen.³⁴ Protestantse ideeën kwamen onder hen opvallend veel voor. Zo werden al in de eerste helft van de eeuw schoolboekjes uitgegeven waarin de katholieke

Portret van Peeter Heyns uit 1595

bron: P. Heyns, *Le miroir du monde* (1598). Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, OTM: OK 61.129

dogma's niet zuiver werden gevolgd.³⁵

Pas in 1579 werd in ieder geval in Antwerpen voor het eerst een bekwaamheidsexamen geëist; een beroepsopleiding bestond niet. Ook werd een minimumleeftijd ingesteld; mannen en vrouwen moesten respectievelijk 25 en 20 jaar oud zijn om school te mogen houden.³⁶ De Franse meisjesscholen bleven vrij lang een specialiteit van de zuidelijke schoolmeesters en -meesteressen. Pas vanaf het laatste kwart van de 16^e eeuw kreeg de Franse school ook in de noordelijke provincies voet aan de grond.³⁷ Toen verlieten steeds meer onderwijzers de zuidelijke gebieden van

wege de **Nederlandse Opstand**, ook wel de Tachtigjarige Oorlog genoemd.

Echtgenote van een schoolmeester

Enkele schaarse bronnen bieden ons een inzicht in het leven van vroegmoderne leraressen. Drie van hen staan in het vervolg van dit artikel centraal. De eerste is de al genoemde Anna Smits († ca. 1616), de echtgenote van de Antwerpenaar Peeter Heyns. Anna trouwde in 1558 met Peeter Heyns toen hij al drie jaar een school leidde. In de vele schoolboeken die hij publiceerde en in de administratie van de school wordt ze niet genoemd. Anna kreeg zes kinderen, van wie er vier zelf ook het onderwijs ingingen.⁴¹ Hoewel de school goed liep verkeerde het gezin meermaals in financiële problemen, bijvoorbeeld toen de school gesloten moest worden vanwege een pestepidemie en een muiterij van Spaanse soldaten die lange tijd hun soldij niet hadden ontvangen, de zogenaamde Spaanse Furie.⁴²

Heyns was actief geweest in het calvinistische stadsbestuur tijdens het beleg van Antwerpen (1584-1585). Toen de stad in 1585 viel zag hij zich gedwongen de Zuidelijke Nederlanden te ontvluchten. Hij liet zijn gezin achter, maar niet lang daarna vluchtten de overige familieleden ook.⁴³ De kinderen gingen verspreid over de Nederlanden en Noord-Duitsland wonen. Anna en Peeter zelf trokken naar Frankfurt en vervolgens naar Stade, vlakbij Emden, om te eindigen in Haarlem. Daar hadden een dochter en schoonzoon al een nieuwe school opgestart die ook de Lauwerboom was genoemd.⁴⁴ Vader en moeder Heyns zijn daar wellicht nog een tijd actief geweest, maar Peeter stierf vier jaar na aankomst in Haarlem.⁴⁵ Anna hertrouwde met de vader van een van haar schoonzons, waar-

De Nederlandse Opstand (ca. 1568-1648)

In de 16e eeuw kwamen bepaalde groepen in de Nederlanden in opstand tegen de Spaanse koning Filips II, die streng optrad tegen het protestantisme en een financieel beleid voerde dat de Nederlanden zwaar belastte.³⁸ In de laatste decennia van de 16e eeuw heroverde Filips grote delen van de Zuidelijke Nederlanden, waaronder Antwerpen. Antwerpen was een belangrijk bolwerk in de Opstand geweest waar veel protestanten een toevlucht hadden gezocht.³⁹ De stad herbergde ook een groot aantal onderwijzers. Veel van hen hingen het protestantse gedachtegoed aan en konden niet werkzaam blijven in de door de koning gecontroleerde gebieden. Toen Antwerpen in 1585 na een lang beleg van 14 maanden viel trokken velen van hen naar de Noordelijke Nederlanden. Anderen vertrokken om financiële redenen: onder de stroom vluchtelingen die wegtrok uit de metropool bevond zich immers ook een groot deel van hun klantenkring.⁴⁰

schijnlijk eveneens een schoolmeester.⁴⁶ Ze stierf voor 15 januari 1616, toen een akte werd opgemaakt van een juridische strijd tussen Anna's weduwnaar en haar kinderen over de verdeling van haar bezittingen.⁴⁷

"D'eerste onder alle schoolvrouwen"

In tegenstelling tot Anna, van wie geen geschriften zijn overgeleverd, hebben de twee andere onderwijzeressen schoolboeken uitgegeven. Dit is bijzonder omdat binnen het omvangrijke corpus aan bewaard gebleven schoolboeken uit deze tijd slechts enkele exemplaren zijn ondertekend door een vrouw. De eerste is Maria Strick (1577-na 1625). Haar vader stond aan het hoofd van een Franse school. Maria werd geboren in Den Bosch maar verhuisde later naar Delft en kreeg les in de school van haar vader, de waarschijnlijk uit Antwerpen afkomstige Caspar Becq (†1606).⁴⁸ Becq had verschillende ondermeesters in

dienst, onder wie twee bekende kalligrafen, Felix van Sambix (ca. 1533-1642) en Jan van den Velde (1568-1623).⁴⁹ Van hen leerde Maria het schoonschrijven. Toen ze eenmaal oud genoeg was ging ze zelf lesgeven. Ze trouwde met een schoenmaker, Hans Strick (1566-na 1639), maar bleef voor de klas staan. Hans steunde haar daar blijkbaar in. In archiefstukken wordt hij later namelijk ook aangeduid als schoolmeester, wat suggereert dat hij een rol ging spelen in het onderwijs. Na de dood van haar vader, in 1606, zette Maria zijn Delftse school voort.⁵⁰

In hetzelfde jaar dat Maria haar vaders school overnam publiceerde ze haar eerste voorbeeldboek, dat schrijffvoorbeelden in verschillende handschriften bevatte. Het werkje, dat in Delft verscheen, is getiteld *Tooneel der loflijke schrijffpen. Ten dienste van de const-beminnende ieucht*. Hans Strick, Maria's echtgenoot, had haar pennenstreken gegraveerd in koperplaten. Blijkbaar had hij de kunst van het

graveren geleerd. Maria en Hans gaven samen vier van deze boeken uit.⁵¹ Maria deed in Den Haag mee aan een schrijfwedstrijd voor kalligrafen, waar ze tweede werd. Uit een bewaard gebleven briefwisseling blijkt dat haar hoge plaats niet door alle deelnemers werd gewaardeerd. De winnaar van de wedstrijd stelde daarin dat Maria het zilver niet verdiende.⁵² Maria schroomde niet om in de openbaarheid te treden, zowel door te publiceren als door aan een dergelijke wedstrijd deel te nemen. Afgaande op de lofdichten in haar werken moet ze een bekende dame zijn geweest. Verscheidene dichters, onder wie haar vroegere leermeesters Sambix en Van de Velde, bezingen haar als "d'eerste onder alle Schoolvrouwen". Maria Strick kwam net als Anna Smits via familiebanden in het onderwijzersvak terecht, ondanks dat haar echtgenoot een ander beroep had. Haar optreden in de publieke sfeer als kalligrafe is opvallend te noemen.

"Mijn arbeyt en is niet ydel"

De laatste schoolmeesteres die hier wordt belicht is Magdalena Valery (ca. 1573-ca. 1625). Ook van haar hand is een publicatie bekend, namelijk het tweetalige *La montaigne des puclles. Den maeghdenbergh, in negen t'samen-spraken, op de naam vande neghen Musen* uit 1599. Er is slechts één exemplaar van bewaard gebleven, dat zich thans in de Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel (Duitsland) bevindt. Het is een conversatieboekje in het Frans en het Nederlands, dat reclame maakt voor Valery's school. In het werk staan negen Frans-Nederlandse dialogen tussen schoolmeisjes en een lerares. In elk gesprek staat centraal hoe de meisjes uit verschillende Nederlandse steden naar de school van de lerares zijn gekomen. In deze docente kan Magdalena zelf worden ontwaard. Elk meisje representeert een van de negen muzen, de godinnen uit de Griekse mythologie die elk een van de kunsten beschermden. Hiermee verwijst Valery indirect naar de verschillende vaardigheden en deugden die in de school werden onderwezen, te weten lezen, schrijven en retorica (Calliope), het lofprijzen van God (Clyo, Polimma), muziek en zang (Erato, Euterpe, Melpomene), rekenen (Ourania), vroomheid (Terpsichore) en goede manieren (Thalia). Valery's school, de Maagdenberg geheten, was gevestigd in Leiden. Ze droeg haar boek op aan het stadsbestuur. Ze wilde, zo schreef ze, haar recentelijk opgerichte school wat meer naamsbekendheid geven. Inderdaad blijkt uit documenten van het stadsarchief Leiden dat Valery in 1599, het jaar waarin haar boek werd gedrukt, toestemming kreeg om een Franse school te openen. Ze mocht meisjes aannemen "tzij inder cost oft daer buiten en de zelve benefens onderwijs in goede manieren eerbaerheit ende zedicheyt te instrueren inde fransche spraecke mitsgaders de zelve oock de nederdijtsche perfectelike te leeren scrijven cijfferen ende verscheide handwercken".⁵³

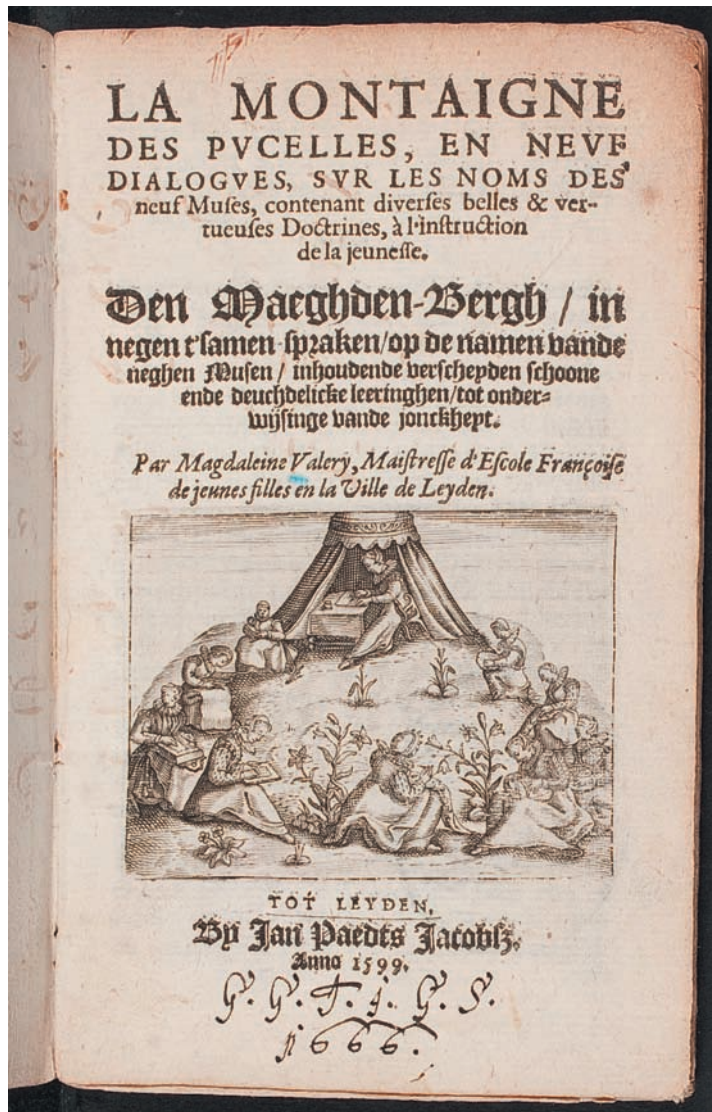
Portret van Maria Strick, gegraveerd door Willem Jacobsz. Delft naar een geschilderd portret van Michiel van Mierevelt.

Daarnaast kan uit de *Montaigne des pucelles* biografische informatie over Magdalena worden afgeleid. In een van de gesprekjes in het boek wordt gezegd dat Valery op dat moment zesentwintig jaar oud was. Ze is zelf naar school geweest in Antwerpen, Brugge en Middelburg. Voor ze naar Leiden trok woonde ze in Hoorn, waar ze ook al had lesgegeven. Verder was tot nu toe over deze onderwijzeres niet meer bekend dan dat ze waarschijnlijk familie was van de bekende schrijver Adriaen Valerius (1570/1575-1625). Hij is de auteur van de *Nederlandsche gedenck-clanck* (1626), een boek met Geuzenliederen zoals het Wilhelmus die werden gezongen door voorstanders van de Nederlandse Opstand.⁵⁴

Het Wolfenbüttelse exemplaar van de *Montaigne des pucelles* bevat op een schutblad een door Magdalena zelf met de hand geschreven en getekend gedicht in het Nederlands. Het roept ouders op hun kinderen naar de Maagdenberg te sturen. Uit het werk zelf blijkt verder dat Magdalena op de hoogte moet zijn geweest van contemporaine literaire trends. Met haar keuze voor de negen muzen als leidraad speelde ze in op een actuele mode. De muzen en hun eigen 'maagdenberg', de Griekse berg Helikon waar zij volgens de klassieke mythologie huisden, waren populaire literaire thema's aan het begin van de 17^e eeuw.⁵⁵ Deze tijd van humanisme en renaissance werd immers gekenmerkt door een grote interesse in klassieke verhalen en teksten. Verder koos Magdalena een lijfspreuk waarmee ze haar geschriften steeds eindigde: "ma peine n'est vaine", in Nederlandse vertaling "mijn arbeyt en is niet ydel" ("ik werk niet voor niets"). Voegmoderne Nederlandse dichters ondertekenden regelmatig hun werk met dergelijke deviezen.

Nader onderzoek door de auteur van dit artikel heeft echter nieuwe gegevens over deze vroegmoderne vrouw aan het licht gebracht. Interessant genoeg verwijst Magdalena in haar *Montaigne des pucelles* naar de bekende meisjesschool van Peeter Heyns. Een van de negen muzenmeisjes zegt dat ze bij Heyns naar school is gegaan, maar dat haar docent in het voorafgaande jaar is overleden. Magdalena was goed op de hoogte, want Heyns was inderdaad in 1598 gestorven. Dit suggereert dat er een connectie tussen de Antwerpenaar en de Leidse schoolmeesteres heeft bestaan. Dit vermoeden is bevestigd door een nadere bestudering van Heyns' administratie, waarin Magdalena wordt genoemd als een van zijn leerlingen. Op de pagina die haar rekening betreft staat ze omschreven als "Magdaleenken valerius dochtere van Francois valerius notarius tot middelborch [Middelburg]". Ze verbleef vanaf april 1582, toen ze negen jaar oud was, gedurende enige tijd in de Antwerpse Lauwerboom. Blijkbaar kon het geen kwaad haar oude en redelijk bekende leermeester even te noemen in het boekje waarmee ze zichzelf als lerares naamsbekendheid wilde geven. Het is nu zeker dat François Valery of Valerius, notaris te Middelburg én de vader van schrijver

Titelpagina van *La montaigne des pucelles* (1599)

bron: Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, Signatur H: P 2138.8* Helmst

Adriaen Valerius, ook haar vader was, wat Magdalena de zus van Adriaen maakt. Hun vader was een Fransman, die eerst in het leger en later als notaris zijn brood verdiende.⁵⁶

Verder zijn in het stadsarchief van Leiden verschillende tot nog toe onbekende stukken over Magdalena te vinden die nog meer licht op haar leven werpen.⁵⁷ Uit dit materiaal blijkt dat ze getrouwd was met een schoolmeester met de naam Thomas Edelingh. Ze had twee kinderen, een zoon en een dochter. Het meisje, Hester, gaf ook les in haar school en hielp voornamelijk met de muzieklessen. Interessant is dat uit de stukken vrij precies de locatie van de Maagdenberg kan worden opgemaakt. Die moet hebben gelegen naast de brug die de kruising vormt tussen de huidige Hogewoerd en de Hooigracht. Uit Magdalena's testament blijkt dat ze mooie meubelstukken en dure spullen aan haar dochter naliet, waaronder portretten van het gezin, een met zilver ingelegde Franse bijbel en twee klavecimbels. Voor een onderwijzeres was ze dus relatief welgesteld, hoewel een deel van haar bezittingen uiteraard uit de erfenis van haar vader afkomstig kunnen zijn geweest. Ook haar sterfjaar kan bij benadering uit dit ar-

chiefmateriaal worden afgeleid. Magdalena overleed waarschijnlijk in of kort na 1625, als weduwe. Op 24 oktober 1625 blijkt ze ernstig ziek en laat ze voor de laatste keer haar testament opmaken, dat ze met een voor haar doen zeer onvaste hand ondertekent.

Besluit

Uit de levens van Anna Smits, Maria Strick en Magdalena Valery blijkt dat sommige dochters van schoolmeesters meehielpen in de school van hun ouders en zo in het vak rolden. Dit geldt voor de kinderen van Anna Smits en Magdalena Valery en voor Maria Strick zelf. Voor Magdalena was het ogenschijnlijk een eigen keuze – haar vader was immers notaris en ze hield al voor ze trouwde school. Wellicht had haar Franstalige achtergrond hiermee te maken, of haar eigen leertijd op Franse scholen, waaronder die van Anna Smits en Peeter Heyns. Een Franse achtergrond was echter geen vereiste, zoals bleek bij de Nederlandstalige Maria Strick en Anna Smits.

Zowel Magdalena Valery als Maria Strick waren, vanwege het feit dat ze door te publiceren in de openbaarheid zijn getreden, uit-

>>

zonderlijke vrouwen die illustreren welke mogelijkheden het onderwijzerschap in de 16^e en 17^e eeuw met zich meebracht. Het beroep van onderwijzeres stond hen toe deel te nemen aan het openbare leven en hun werk uit te geven. Het bood ruimte voor een zekere persoonlijke en intellectuele ontplooiing. Hoewel we over Anna Smits niet veel weten, laten de voorbeeldboeken van Strick zien dat ze haar vaardigheden in het schoonschrijven heeft kunnen ontwikkelen en tentoonspreiden als onderwijzeres. Uit Valery's werk spreekt inzicht in contemporaine literaire ontwikkelingen. Deze kennis had ze wellicht opgedaan tijdens haar eigen leertijd aan Franse scholen. Als onderwijzeres kon ze zich nog verder ontwikkelen op literair gebied en haar kennis doorgeven aan haar pupillen. Vroegmoderne schoolmeesters hadden een centrale en zichtbare rol in de maatschappij als kennisbemiddelaars. In deze beroepsgroep konden vrouwen in de openbaarheid treden en zelfstandig geld verdienen met hun vaardigheden en kennis. Bovendien gaven ze via het leren lezen, spreken en schrijven van verschillende talen een nieuwe generatie de sleutel tot persoonlijke ontwikkeling in handen. ///

Noten:

- Dit artikel is gebaseerd op een lezing die is gegeven op 30 augustus 2014 in het kader van het jaarcongres van de Werkgroep Zeventiende Eeuw. Mijn dank gaat uit naar alle aanwezigen die met hun vragen en suggesties hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit artikel.
- Geciteerd naar: B. van Selm, *Een menighe treffelijke boeken: Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*. Utrecht, 1987, p. 236.
- H. de Ridder-Symoens, 'Education and literacy in the Burgundian-Habsburg Netherlands', in: *Revue canadienne d'études néerlandaises*, 16 (1995) 1, pp. 6-21; N. Dodde en C. Esseboom, 'Instruction and education in French schools', in: J. De Clercq, N. Lioce en P. Swiggers (red.), *Grammaire et enseignement du français, 1500-1700*. Leuven, 2000, pp. 39-60, aldaar pp. 40-41; J. Bloemendal, *Spiegel van het dagelijks leven? Latijnschool en toneel in de noordelijke Nederlanden in de zestiende en de zeventiende eeuw*. Hilversum, 2003, pp. 9-29.
- P. Boekholt en E. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Assen 1987, *passim*; Dodde en Esseboom, 'Instruction and education ...', pp. 39-60.
- J. Noël, 'L'école des filles et la philosophie du mariage dans les Pays-Bas du XVIe et du XVIIe sie'cle', in: W. Frijhoff (red.), *Onderwijs & opvoeding in de achttiende eeuw*. Amsterdam, 1983, pp. 137-153, aldaar pp. 137-140; P. Boekholt en E. de Booy, *Geschiedenis...*, pp. 8-12; N. Dodde en C. Esseboom, 'Instruction and education ...', p. 41.
- W. Frijhoff, *Meertaligheid in de Gouden Eeuw: een verkenning*, Amsterdam, 2010, p. 37; A. Putter en K. Busby, 'Introduction: Medieval Francophonía', in: C. Kleinhenz en K. Busby (red.), *Medieval Multilingualism. The Francophone World and its Neighbours*. Turnhout, 2010, pp. 1-13, aldaar p. 3.
- K. Riemens, *Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe sie'cle*. Leiden 1919; J. Noël, 'L'école des filles...', pp. 137-153; A. Fleurkens, 'Meer dan vrije expressie: schooltoneel tijdens de renaissance', in: *Literatuur*, 5 (1988) 2, pp. 75-82; T. van Els en M. Knops, 'The History of the Teaching of Foreign Languages in the Low Countries', in: J. Noordgraaf, K. Versteegh en K. Koerner (red.), *The History of Linguistics in the Low Countries*. Amsterdam, 1992, pp. 355-382; N. Dodde en C. Esseboom, 'Instruction and education ...', pp. 39-60.
- J. de Wolf, *Meisjesopvoeding en -onderwijs te Antwerpen in de nieuwe tijden*, ongepubliceerde licentiaatthesis, Universiteit van Gent, 1989, pp. 69-72, 96-97. Mijn dank gaat uit naar Professor Hubert Meeus, die me gewezen heeft op deze studie.
- E. van Nederveen Meerkerk, 'The First "Male Breadwinner Economy"? Dutch Married Women's and Children's Paid and Unpaid Work in Western European Perspective, c. 1600-1900', in: M. van der Linden en L. Lucassen (red.), *Working on Labor*.

- Essays in Honor of Jan Lucassen*. Leiden, 2012, pp. 323-352.
- Museum Plantin-Moretus Antwerpen, M. 349, *Rekenboek van allen de scholieren die ick Peeter Heyns gheleert hebbe* fol. 1v.
 - Zie hiervoor een afbeelding van Dafne voorin de gebundelde uitgave van Heyns' toneelstukken. P. Heyns, *Les comedies et tragedies de Lavrier*. Haarlem, 1597, f. A1v.
 - Een van Heyns' schoolboeken bevat een citaat van Vives op de verso van het titelblad. P. Heyns, *Le mirior des meres*. Haarlem, 1596, f. A1v. Voor verwijzingen naar Erasmus, zie J. Noël, 'L'école des filles...', pp. 137-153.
 - Museum Plantin-Moretus Antwerpen, M. 240; Museum Plantin-Moretus Antwerpen, M. 349, *Rekenboek van allen de scholieren die ick Peeter Heyns gheleert hebbe*.
 - M. Sabbe, *Peeter Heyns en de Nimfen uit den Lauwerboom: Bijdrage tot de geschiedenis van het schoolwezen in de 16e eeuw*. Antwerpen, 1929.
 - "Nymphes gaves en abry du Laurier". G. Meurier, *La guirlande des jeunes filles, en François et flamen*. Antwerpen, 1580, f. 70v.
 - G. Meurier, *La guirlande des jeunes filles, en François et flamen*. Antwerpen, 1580, f. 26r.
 - J. de Wolf, *Meisjesopvoeding en -onderwijs...*, p. 179; H. Vanhulst, 'La musique dans les manuels de conversation bilingues de la Renaissance: Les "Seer gemeyne Tsamencoutingen / Collocutions bien familières" de Jean Berthout', in: *Revue belge de Musicologie* 59 (2005), pp. 93-124; H. Vanhulst, 'La musique et l'éducation des jeunes filles: d'après La montaigne des pucelles / Den Maeghden-Bergh de Magdaleine Valery (Leyde, 1599)', in: M. Delaere en P. Bergé, *Recevez ce mien petit labeur*. Leuven, 2008, pp. 269-278. Zie ook het titelblad van Magdalena Valery's *La montaigne des pucelles* (1599) [afbeelding 5].
 - Zie verder ook: E. Berrio-Salvadore, 'L'emploi du temps d'une école' re a' Anvers, en 1580, d'après "La Guirlande des Jeunes filles", par Gabriel Meurier', in: *Bibliothèque que de l'école des Chartes*, 44 (1982) 3, pp. 533-544; J. de Wolf, *Meisjesopvoeding en -onderwijs...*, p. 176.
 - L. Peeters, 'Taalopvattingen van D.V. Coornhert (1522-1590)', in: *Taalopbouw als Renaissance-ideaal*. Amsterdam, 1990, pp. 58-79, aldaar p. 61; J. De Clercq, 'De Dictionaris in Fransoys ende Vlaemsch oft neder duytisch (1552/1555) van Glaude Luythou', in: E. Ruijsendaal en G.J. Rutten (red.), *Bon jours neef, ghoden dagh cozyn! Opstellen aangeboden aan Geert Dibbets bij zijn afscheid als bijzonder hoogleraar Geschiedenis van de Nederlandse grammatica in West-Europese context aan de Katholieke Universiteit Nijmegen op 19 december 2003*. Münster, 2003, pp. 273-292, aldaar p. 290; M. van der Wal, 'De mens als talig wezen: taal, taalnormering en taalonderwijs in de vroegmoderne tijd', in: *De zeventiende eeuw* 18 (2002) 1, pp. 3-44, aldaar pp. 11-13.
 - B. van Selm, *Een menighe treffelijke boeken...*, pp. 234-241; R. Resoort, *Een schoone historie vander borchgravinne van Vergi: onderzoek naar de intentie en gebruikssfeer van een zestiende-eeuwse prozaraman*. Hilversum, 1988, p. 227.
 - P. Heyns, *Le miroir des mesnagers*. Haarlem, 1595; P. Heyns, *Le mirior des meres*. Haarlem, 1596; P. Heyns, *Le miroir des vefves*. Haarlem, 1596.
 - A.M. Musschoot, *Het Judith-Thema in de Nederlandse Letterkunde*, Gent, 1972, pp. 118-123; J.R. de Vroomen, *Toneel op school: een historisch en theoretisch onderzoek naar opvattingen over en gebruik van drama in educatie*, Nijmegen, 1994; J. Bloemendal, *Spiegel...*
 - zie H. Meeus, 'Peeter Heyns...', p. 313.
 - E. Rummel (red.), *Erasmus on Women*, Toronto, 1996, p. 176; J.L. Vives, *The Education of a Christian Woman*, 1524, vert. C. Fantazzi, Londen, 2000, pp. 263, 280.
 - F. Prims, 'De orthodoxie van Peeter Heyns', in: *Antwerpiensia* 14 (1940), pp. 48-76, aldaar p. 50.
 - J.L. Vives, *L'institution de la femme chrestienne, tant en son enfance comme en mariage & viduité, avec l'office du mari*, A. Tiron (vert.), Antwerpen, 1579, p. 5; K. Riemens, *Esquisse historique...*, pp. 35-36.
 - G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie: ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*. Amsterdam, 1996, p. 61-62.
 - J. de Wolf, *Meisjesopvoeding en -onderwijs...*, pp. 102-103; W. Frijhoff, *Meertaligheid...*, pp. 40-41.
 - W. Frijhoff, *Meertaligheid...*, pp. 40-41; G. Marnef, *Antwerpen...*, p. 62.
 - C. Brown Bourland, *The Guild of St. Ambrose, or Schoolmasters Guild of Antwerp 1529-1579*. Northampton, 1951; J. de Wolf, *Meisjesopvoeding en -onderwijs...*, pp. 93-133.
 - J. de Wolf, *Meisjesopvoeding en -onderwijs...*, pp. xxix-xl, 142-145.
 - R. Resoort, 'Een proper profitelijk bouc. Eind vijftiende en zestiende eeuw', in N. Heimeriks en W. van Toorn (red.), *De hele Biblebontse berg: de geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*, Amsterdam, 1989, pp. 41-103, aldaar pp. 82-87.
 - J. de Wolf, *Meisjesopvoeding en -onderwijs...*, pp. 93-94, 152, 161; J. Briels, 'Zuidnederlandse onderwijskrachten in Noordnederland 1570-1630. Een bijdrage tot de kennis van het schoolwezen in de Republiek', in: *Archief voor de geschiedenis van de*

Katholieke Kerk in Nederland, 14 (1972), pp. 89-169, aldaar p. 99.

- G. Marnef, *Antwerpen...*, p. 63.
- K. Riemens, *Esquisse historique...*, p. 62; J. Briels, 'Zuidnederlandse onderwijskrachten ...', pp. 92-99; J. de Wolf, *Meisjesopvoeding en -onderwijs...*, pp. 152, 161; G. Marnef, *Antwerpen...*, p. 61.
- J. de Wolf, *Meisjesopvoeding en -onderwijs...*, pp. 93-94.
- K. Riemens, *Esquisse historique...*, pp. 9-15; R. Resoort, 'Een proper...', pp. 105-106; W. Frijhoff, *Meertaligheid...*, pp. 41-42.
- Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt*, Ithaca, 1977; A. Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries*, Londen 1990; S. Groenvelt et al., *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca. 1550-1650)*, Zutphen, 2008.
- G. Marnef, *Antwerpen...*; G. Asaert, 1585. *De val van Antwerpen en de uittocht van Vlamingen en Brabanders*, Tiel, 2004.
- J. Briels, 'Zuidnederlandse onderwijskrachten in Noordnederland 1570-1630. Een bijdrage tot de kennis van het schoolwezen in de Republiek', in: *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 14 (1972), pp. 89-169; J. Briels, 'Zuidnederlandse immigratie en onderwijs in de Republiek omstreeks 1572-1630', in: *Spiegel Historiae*, 15 (1980), 12, pp. 649-667.
- A. Meskens, 'Liaisons dangereuses: Peter Heyns en Abraham Ortelius', in: *De Gulden Passer*, 76-77 (1998-1999), pp. 95-106, aldaar p. 106; H. Meeus, 'Peeter Heyns...', pp. 302-303.
- F. Prims, 'Het huis van Peeter Heyns in de muntstraat', in: *Antwerpiensia* 3 (1929), pp. 129-136; A. Meskens, 'Liaisons dangereuses...', pp. 97.
- A. Meskens, 'Liaisons dangereuses...', pp. 95-106.
- H. Meeus, 'Peeter Heyns...', pp. 301-316.
- Heyns' zoon Zacharius vermeldde zijn recente overlijden in een werk dat in januari 1598 is gedrukt. P. Heyns, *Le miroir du monde ou epitome du theatre d'Abraham Ortelius*, Amsterdam, 1598, f. 2r.
- H. Meeus, 'Peeter Heyns...', p. 303.
- Stadsarchief Amsterdam, notarieel archief, inv. nr 433, notaris P. Mathijsz, f. 66v-67v; J. Briels, 'Biografische aantekeningen betreffende Zuidnederlandse onderwijskrachten in Noord-Nederland 1570-1630', in: *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 14 (1972) 2, pp. 277-298, aldaar pp. 296-297.
- Voor meer informatie over Maria Strick, zie T. Croiset van Uchelen, 'Maria Strick, Schoolmistress and Calligrapher in Early Seventeenth-Century Holland', in: *Quaerendo* 39 (2009) 2, pp. 83-132; M. Volbeda, 'Beccq, Maria', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, <http://resources.huuygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/11mmata/data/Strick>.
- T. Croiset van Uchelen, 'Maria Strick...', pp. 91-94.
- T. Croiset van Uchelen, 'Maria Strick...', p. 91.
- M. Strick, *Tooneel der loffzcke schr'ffpen*. Delft, 1606; M. Strick, *Christelycken ABC inhoudende vierentwintich exemplaren van verscheden geschriften*. Rotterdam, 1611; M. Strick, *Schat oft voorbeeldt ende verthooning van verscheden geschriften*. s.l., 1611; M. Strick, *Fonteyne des levens*. s.l., 1624.
- T. Croiset van Uchelen, 'Maria Strick...', pp. 112-113.
- B. van Selm, *Een menighe treffelijke boeken...*, p. 314n281; Gemeente-archief Leiden, *Secretarie-archief 1575-1851*, nr. 9253, f. 64r-v.
- Deze gegevens staan vermeld in: B. van Selm, *Een menighe treffelijke boeken...*, p. 314n281; H. Vanhulst, 'La musique...', pp. 269-278. Magdalena Valery is opgenomen in het *Women Writers* project: <http://neww.huuygens.knaw.nl/authors/show/522>. De editores van de database zijn zeer behulpzaam geweest tijdens het onderzoek dat voorafging aan dit artikel, waarvoor mijn dank.
- H. Vanhulst, 'La musique...', p. 272; K. Porteman en M. Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*, Amsterdam, 2008, *passim*.
- H. Vanhulst, 'La musique...', p. 270.
- Erfgoed Leiden en omstreken, *notarieel archief*, inv. nr. 34, f. 41, 79; Erfgoed Leiden en omstreken, *notarieel archief*, inv. nr. 41, f. 99; Erfgoed Leiden en omstreken, *notarieel archief*, inv. nr. 149, f. 47.

Alisa van de Haar (1991) is promovenda aan de Rijksuniversiteit Groningen. Haar onderzoek richt zich op de verhouding tussen het Frans en het Nederlands in de zestiende-eeuwse Nederlanden en op de manier waarop over deze twee talen werd gedacht.

Contact: a.d.m.van.de.haar@rug.nl

De politieke vertegenwoordiging van vrouwen in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers: een historische analyse (1971-2014)

In het interbellum kregen vrouwen de eerste toegang tot het politieke leven in België met onder meer de eerste vrouwelijke verkozenen in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers. Het duurt echter tot de tweede feministische golf alvorens een verhoogde deelname van vrouwen aan de politiek een belangrijk strijdpunt werd. De idee was dat deze deelname een belangrijke hefboom kon vormen voor de verbetering van de positie van de vrouw in de samenleving. In deze bijdrage onderzoeken Sofie Marien en Silvia Erzeel of de toename in het aantal vrouwelijke verkozenen in de Belgische Kamer inderdaad samenging met een verhoogde aandacht voor vrouwen thema's.

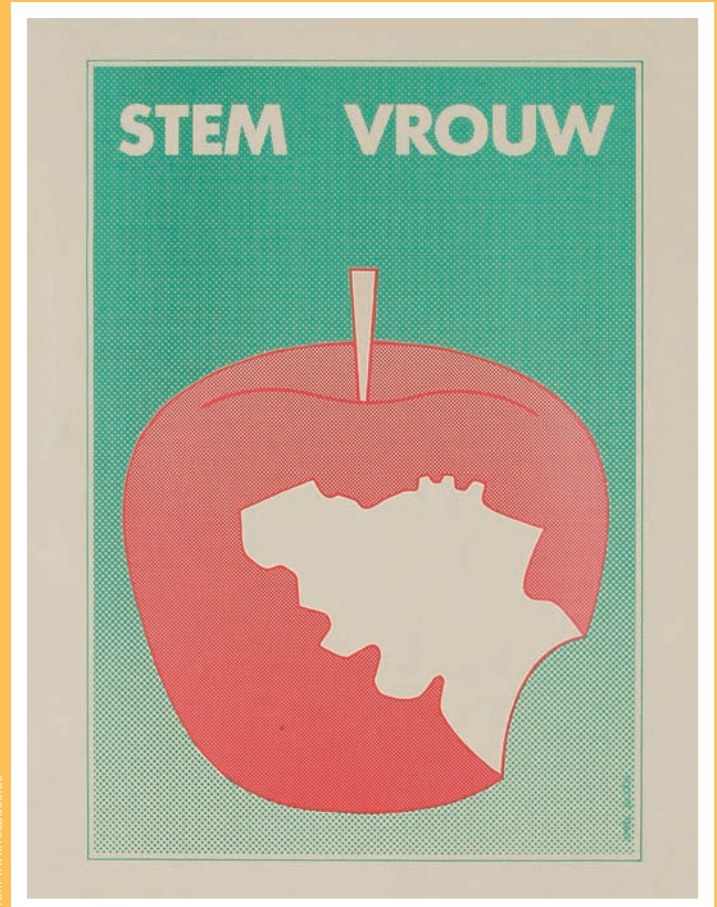
/ Sofie Marien en Silvia Erzeel /

Vrouwenstemrecht werd in België laat ingevoerd, zeker in vergelijking met Nederland.¹ Vrouwen kregen passief stemrecht in 1921 (Nederland 1917) en actief stemrecht in 1948 (Nederland 1919). De late toekenning in België reflecteert de terughoudendheid van de drie belangrijkste politieke partijen (met name de Katholieke, Liberale en Socialistische partijen) om vrouwen stemrecht toe te kennen omwille van ideologische redenen (het in vraag stellen van de rol van vrouwen in de publieke sfeer) en strategische redenen (de vrees om stemmen te verliezen).² Mede als gevolg van de late toekenning van het stemrecht bleef het aantal vrouwen in de Belgische politiek tot

het begin van de jaren 1970 zeer laag. De opkomst van de tweede feministische golf in de jaren 1970 veranderde daar in eerste instantie weinig aan, niet in het minst omdat een deel van de vrouwenbeweging weigerde zich te

mengen in de politiek, die ze beschouwden als een "typisch bastion van mannelijke machtsuitoefening".³ Vanaf het begin van de jaren 1970 werd de eis voor een verhoogde deelname van vrouwen aan de politiek wel een strijdpunt en ontstonden verschillende initiatieven die de politieke aanwezigheid van vrouwen trachtten te vergroten, zoals de eerste nationale 'Stem Vrouw'-campagne in 1974 en de oprichting van de **Parti Féministe Unifié/Verenigde Feministische Partij** in 1972.⁴ >>

In België waren onder anderen Marie Popelin (1846-1913) en Emilie Claeys (1855-1943) voorvechters van het **vrouwenstemrecht**. Pas na de democratisering die volgde op de Eerste Wereldoorlog verworven vrouwen langzaam dit recht. In 1919 kregen vrouwen actief stemrecht op lokaal niveau; stemrecht op nationaal niveau werd enkel toegekend aan weduwen, vrouwen actief in het verzet in de Eerste Wereldoorlog (die bijvoorbeeld inlichtingen verzamelden) en alleenstaande moeders van gestorven soldaten. In 1921 kregen vrouwen het recht om zich kandidaat te stellen voor alle verkiezingen, hoewel gehuwde vrouwen wel de toestemming van hun echtgenoten nodig hadden om hun mandaat op te nemen. Volledig actief en passief stemrecht op alle bestuurlijke niveaus krijgen vrouwen pas in 1948. De relatief trage invoering van het vrouwenstemrecht heeft te maken met het feit dat de meeste partijen bekommerd waren om de electorale gevolgen van het vrouwenstemrecht (vooral de Socialistische en Liberale partijen vreesden dat vrouwen in grote aantallen voor de Katholieke partij zouden stemmen). Na de Tweede Wereldoorlog was de formele oppositie ten aanzien van vrouwenstemrecht bij alle partijen echter aanzienlijk verminderd nadat buurland Frankrijk in 1944 vrouwenstemrecht had toegekend en vrouwenstemrecht in België werd aangezien als manier om de contributies van vrouwen in de oorlog te compenseren.

De 'Stem Vrouw'-campagne van 1974

De 'Stem Vrouw'-campagne werd georganiseerd door het Vrouwen Overleg Komitee (VOK), een feministische denkgroep ontstaan in 1972 en tot op heden de organisator van de jaarlijkse nationale vrouwendag in Vlaanderen op 11 november.

De **Verenigde Feministische Partij** werd opgericht als zweeppartij door enkele intellectuelen als protest tegen de ondergeschikte positie van vrouwen in de samenleving en politiek, maar brak electoraal nooit echt door.

Maar zelfs met deze initiatieven steeg het aantal vrouwen in de Belgische Kamer in de jaren 1980 slechts minimaal. In 1988 was 9 procent van de Kamerleden vrouw. België verschilt op dat vlak sterk van Nederland, waar het aantal vrouwen in de loop van de jaren 1970 al was toegenomen tot 15 procent door het actieve lobbywerk van vrouwenorganisaties.⁵

Mede door die trage toename in België ontwikkelden zich debatten over de institutionalisering van structurele maatregelen om de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de politiek weg te werken. Vanaf de jaren 1990 formuleerden de politieke vrouwenorganisaties binnen politieke partijen de expliciete eis voor *pariteit*, namelijk dat verkozen assemblees een gelijk aantal mannen en vrouwen tellen.⁶

In 1994 voerden Minister van Binnenlandse Zaken Louis Tobback (1938) (van de Socialistische Partij SP) en Minister voor Gelijkekansenbeleid **Miet Smet** (van het christendemocratische CVP) vervolgens de eerste genderquotawetten voor kieslijsten in. De Wet Smet-Tobback stipuleerde dat maximum twee derde van de kandidaten op een lijst van hetzelfde geslacht mochten zijn.⁷ Het aandeel vrouwelijke verkozenen steeg na de verkiezingen van 1995 en 1999 tot respectievelijk 12,7 procent en 19,3 procent. De Wet Smet-Tobback veranderde echter het aantal vrouwelijke verkozenen niet substantieel, omdat vrouwen nog steeds op minder verkiesbare plaatsen konden rekenen. In 2002 werden daarom nieuwe quotawetten ingevoerd – de zogenaamde ‘pariteitswetten’ – die stipuleerden dat de helft van de kandidaten op kieslijsten vrouwen (respectievelijk mannen) moesten zijn en dat één van de twee topposities op de lijst naar een vrouw (respectievelijk man) moest gaan. Het aantal vrouwelijke verkozenen nam daardoor toe tot 35 procent in 2003 en steeg nog verder tot 39 procent in 2011 en 2014.⁸

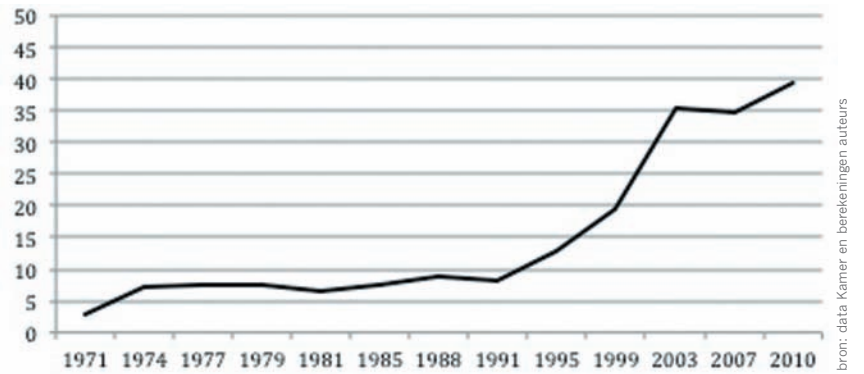
Van vrouwelijke aanwezigheid naar vrouwentema's

De verwachting dat de aanwezigheid van vrouwen gevolgen zal hebben voor de aandacht voor vrouwentema's in verkozen as-

Miet Smet (1943) kan worden beschouwd als de grondlegger van het gelijkekansenbeleid in België. In 1974 richtte ze binnen de christendemocratische CVP de werkgroep Vrouw en Maatschappij

op. In 1985 werd ze de eerste Staatssecretaris voor Leefmilieu en Maatschappelijke Emancipatie en in 1992 Minister van Tewerkstelling en Arbeid en Gelijkekansenbeleid.

Percentage vrouwen in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers (1971-2014)

bron: data Kamer en berekeningen auteurs

semblees is gebaseerd op twee theorieën. De *politics of presence* stelt ten eerste dat de belangen van sociale groepen potentieel beter worden behartigd door vertegenwoordigers uit de eigen groep omdat deze een groepservaring delen. Door hun levenservaringen ‘als vrouw’ hebben vrouwelijke verkozenen een sterkere drijfveer en een grotere kans om de vrouwen-thema's aan te kaarten in het parlement.⁹ De *critical mass* benadrukt vervolgens dat vooral een *hoog* percentage vrouwelijke verkozenen (ongeveer 30 procent) belangrijk is, omdat vrouwelijke vertegenwoordigers dan numeriek sterk genoeg staan om de institutionele (mannelijke) cultuur te veranderen en beleidsveranderingen door te voeren.¹⁰ Onderzoekers Van Molle en Gubin stellen dat het belang van een verhoogde politieke deelname van vrouwen lange tijd werd verdedigd vanuit het perspectief van complementariteit eerder dan gelijkheid. Dit leidt tot de verwachting dat vrouwen in de eerste onderzochte perioden meer aandacht hebben voor vrouwentema's dan mannen maar dat in latere perioden een meer gelijke balans te vinden is tussen de seksen in het bevragen van vrouwentema's.¹¹

Onderzoeksresultaten over het bestaan van een link tussen de numerieke aanwezigheid van vrouwen en de vertegenwoordiging van vrouwentema's zijn echter verdeeld.¹² De meeste studies bevestigen dat de aanwezigheid van vrouwelijke verkozenen de kans vergroot dat vrouwentema's aanwezig worden gesteld, maar deze aanwezigheid biedt geen garanties. Vrouwentema's worden bijvoorbeeld vooral behartigd door parlementsliden met een sterk feministisch bewustzijn, en dit kunnen evengoed mannen zijn.¹³ Bovendien ondervinden vrouwen soms belemmeringen om zich met vrouwentema's bezig te houden, omdat dit nefast is voor hun partijpolitieke carrière (het is immers niet electoraal of professioneel lonend om zich uitsluitend op vrouwentema's te concentreren).¹⁴ Daarnaast spelen de partijcontext (of partijen hun vertegenwoordigers aanmoedigen om vrouwentema's te behartigen), de electorale context (of kiezers wakker liggen van vrouwentema's) of de beleidscontext (of andere thema's de politieke agenda domineren) een cruciale rol.¹⁵

Historische analyses van de *politics of pre-*

sence en *critical mass* zijn zeldzaam. In België onderzocht Karen Celis¹⁶ voor de periode 1900-1979 in welke mate en op welke manier vrouwelijke en mannelijke verkozenen in de Belgische Kamer de belangen van vrouwen vertegenwoordigden tijdens de jaarlijkse begrotingsdebatten. De resultaten tonen dat vrouwen de meest fervente vertegenwoordigers waren van vrouwentema's en een unieke bijdrage leverden door bijvoorbeeld expliciet meer aandacht te hebben voor de eisen van de vrouwenbeweging. Maar ze vindt dat ook mannen een belangrijke rol speelden, vooral wanneer vrouwen quasi afwezig waren in de Kamer. Het onderzoek van Silvia Erzeel¹⁷ bevestigt deze patronen voor de periode 1995-2007: vrouwen zijn iets actiever dan mannen in het behartigen van vrouwentema's en ijveren ook meer expliciet voor reële gendergelijkheid. Het onderzoek van Erzeel betreft slechts een korte periode, terwijl het onderzoek van Celis stopt in 1979, wanneer het aantal vrouwen relatief laag is. In dit huidig onderzoek bestuderen we daarom de periode 1971-2014 en onderzoeken we of de toename in het aantal vrouwen in de Kamer vanaf het begin van de jaren 1970 geleid heeft tot een verbeterde vertegenwoordiging van vrouwentema's.

Onderzoekopzet

Om de aandacht van Kamerleden voor vrouwentema's te meten, analyseren we hun mondelinge vragen in de Belgische Kamer. Mondelinge vragen zijn een goed instrument om vrouwentema's te bevragen. Ze laten Kamerleden toe hun controlefunctie uit te oefenen, beleidsinformatie te verzamelen en beleidsproblemen te signaleren.¹⁸ Kamerleden kunnen dus via mondelinge vragen vrouwentema's op de politieke agenda zetten. Mondelinge vragen worden in de Kamer gesteld tijdens het ‘vragenuurtje’ dat wekelijks plaatsvindt in de plenaire vergadering. Leden van de meerderheidspartijen en oppositiepartijen stellen beurtelings een vraag. De spreektijd per vraag bedraagt vijf minuten. Hoewel mondelinge vragen in eerste instantie een middel zijn voor de oppositie om de regering te controleren, maken ook meerderheidspartijen gebruik van

mondelijke vragen om beleidsprioriteiten te signaleren.

We definiëren vrouwentema's ruim als (beleids)thema's die een "meer rechtstreekse en directe impact hebben op een significant groter aantal vrouwen dan mannen".¹⁹ De selectie van vragen over vrouwentema's gebeurt via een zoektocht in het zakenregister en de online databank van de Kamer op basis van vaste trefwoorden (zie www.dekamer.be). We selecteren niet enkel trefwoorden die *primair* over de situatie van vrouwen handelen (zoals 'discriminatie op grond van geslacht', 'moederschap' of 'vroedvrouwen'; we noemen deze 'type 1'-vragen), maar ook trefwoorden die impliciet 'gegenderd' zijn en die secun-

De eerste grafiek toont de trend in het *absoluut* aantal mondelinge vragen over vrouwentema's. In lijn met het *critical mass*-argument zien we dat het aantal vragen over vrouwentema's aanvankelijk laag blijft. Tussen 1971-1974 werden zeven vragen gesteld en dit aantal blijft relatief stabiel tijdens de volgende zes parlementaire zittingsperiodes. Vanaf de jaren 1990 stijgt het aantal vragen over vrouwentema's sterk. De meeste vragen worden gesteld tussen 2003-2007 en 2010-2014, met respectievelijk 45 en 43 vragen. Vrouwentema's komen dus meer aan bod in recentere zittingsperiodes van het parlement, wanneer het aantal vrouwen ook hoger is. De vragen over vrouwentema's worden gesteld door een relatief

men sinds de jaren 1990. Tussen 1971-1974 werden 512 mondelinge vragen gesteld, tijdens de recentste zittingsperiode 2369 vragen. Deze toename heeft waarschijnlijk te maken met de stijgende trend in de professionalisering van het parlementaire ambt waardoor parlementsleden steeds hoger zijn opgeleid en actiever moeten zijn om politiek te overleven.²²

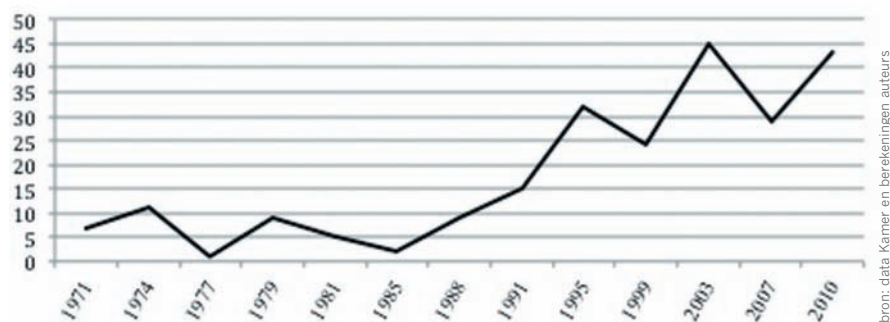
Om het stijgend totaal aantal mondelinge vragen te controleren geeft onderstaande grafiek een overzicht van het *percentage* mondelinge vragen over vrouwen op het totaal aantal mondelinge vragen in de Kamer. Meteen is duidelijk dat de 'klim' in het aandeel vragen over vrouwen minder steil is dan de eerste figuur deed uitschijnen. In totaal handelt gemiddeld 1,5 procent van de mondelinge vragen over vrouwentema's. Tot 1991 blijft het percentage vragen vaak onder dit gemiddelde. Na 2003 vinden we relatief gezien de meeste vragen terug over vrouwentema's – een toename die, zoals we hieronder zullen bespreken, voornamelijk gedreven wordt door de verhoogde aanwezigheid en activiteit van vrouwelijke vertegenwoordigers.

Aandacht voor vrouwentema's: inhoud en context

We gaan nu dieper in op de inhoud en de context van de mondelinge vragen. We splitsen de onderzoeksperiode op in drie tijdsblokken: (1) 1971-1991 met een lage aanwezigheid van vrouwelijke Kamerleden, (2) 1991-2003 wanneer het aantal vrouwelijke Kamerleden stijgt en (3) 2003-2007 wanneer het aandeel vrouwelijke volksvertegenwoordigers stabiliseert.

1971-1991

Het percentage vrouwelijke verkozenen in de Kamer bleef laag tussen 1971 en 1991, waardoor we verwachten dat vrouwentema's nauwelijks aanwezig zijn in mondelinge vragen. Er zijn inderdaad slechts 46 vragen over vrouwentema's (1,1 procent van het totaal aantal vragen). Vrouwen nemen iets meer vragen >>

Mondelinge vragen over vrouwentema's in de Kamer (absolute aantallen)

dair over vrouwen gaan (bijvoorbeeld 'gezin', 'deeltijdarbeid', zogenaamde 'type 2'-vragen).²⁰ Voor de historische analyse hielden we de lijst met trefwoorden zo constant mogelijk doorheen de tijd, maar we gingen bij elke nieuwe zittingsperiode na of nieuwe relevante trefwoorden werden toegevoegd aan de thesaurus.

In onze analyses bekijken we voornamelijk of Kamerleden aandacht schenken aan vrouwentema's, maar doen geen uitspraken over de ideologische richting van die thema's of over de mate waarin deze de eisen van de vrouwenbeweging weerspiegelen. We gaan ervan uit dat vrouwen als groep heterogeen en divers zijn, en dat hun visies, voorkeuren en prioriteiten dat ook zijn.²¹ Dit betekent ook dat vrouwentema's per definitie *niet uitsluitend* feministisch van aard zijn. Sommige mondelinge vragen maken een feministische analyse van de ondergeschikte positie van vrouwen; andere kaarten een bepaalde positie van vrouwen aan, zonder de eisen van de vrouwenbeweging te weerspiegelen.

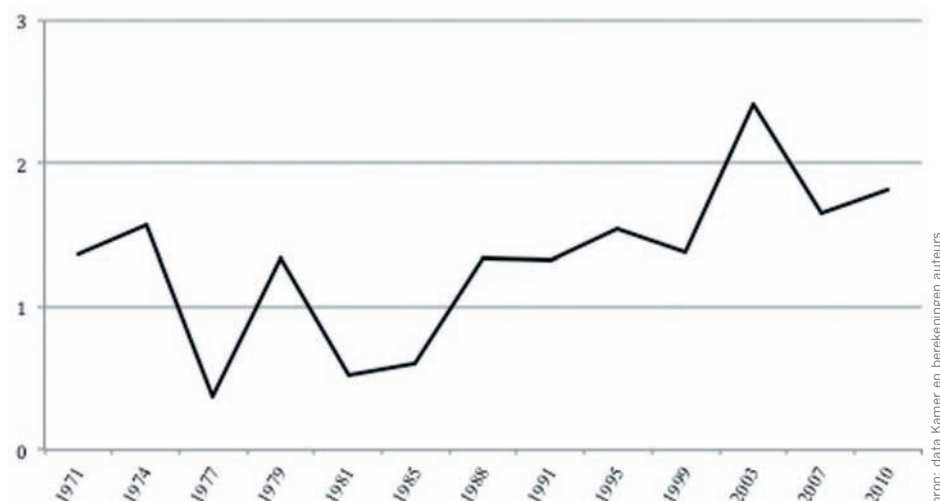
Aandacht voor vrouwentema's: cijfers

In totaal identificeren we 232 mondelinge vragen over vrouwentema's tussen 1971 en 2014. Om de evolutie in het aantal vragen over vrouwentema's en de samenhang met de toename in het aantal vrouwelijke verkozenen in de Kamer te onderzoeken, bekijken we twee grafieken.

grote groep van Kamerleden in elke zittingsperiode. Het gemiddeld aantal vragen per Kamerlid is bijgevolg relatief laag. Het hoogste gemiddeld aantal vragen vinden we in de periode 1974-1977, wanneer 4 Kamerleden gemiddeld 2,75 mondelinge vragen over vrouwen stelden. In de andere perioden is het gemiddeld aantal vragen per Kamerlid lager dan 2.

De eerste grafiek geeft echter een overschatting van de toename in de aandacht voor vrouwentema's, omdat het *geheel* aantal mondelinge vragen in de Kamer is toegeno-

Mondelinge vragen over vrouwentema's in de Kamer (percentage totaal aantal mondelinge vragen)

voor hun rekening (26 vragen) dan mannen (20 vragen), ondanks hun numeriek kleine aanwezigheid. Mannen en vrouwen leggen bovendien andere klemtonen: vrouwen stellen vragen die *primair* over de situatie van vrouwen gaan (13 van de 18 'type 1'-vragen). Mannen stellen 73 procent van de vragen die secundair betrekking hebben op vrouwen ('type 2'-vragen).

Tussen 1974-1977 merken we een kleine piek in de mondelinge vragen over vrouwen parallel aan de (lichte) toename in het aantal vrouwelijke Kamerleden. Deze nieuwe vrouwen stelden vragen over vrouwentema's wat

leid gevoerd waardoor we zouden verwachten dat vrouwentema's weer uitgebreider aan bod komen, omdat vrouwen doorgaans harder worden getroffen door besparingspolitiek. We zien echter dat het aantal vragen over vrouwentema's aanmerkelijk lager blijft dan in het begin van de jaren 1970.

Wat de inhoud van de vragen betreft, zijn in de jaren 1970 'seksuele voorlichting', 'contraceptiva', 'gezin' en 'abortus' (niet zelden binnen het debat over de legalisering van abortus) belangrijke thema's. Kamerleden klagen bijvoorbeeld de beperking van de subsidies voor centra voor pre-matrimoniale, matrimoniale en

Het eerste wetsvoorstel voor de liberalisering van **abortus** werd ingediend in 1971 door de socialistische fractie. In 1990 werd uiteindelijk de abortuswet goedgekeurd door een meerderheid van socialisten, liberalen en groenen. Koning Boudewijn I weigerde de wet te ondertekenen en trad drie dagen af zodat de regering de wet kon ratificeren. De wet bleef sinds 1990 ongewijzigd en schrijft voor dat wie een abortus uitvoert of ondergaat binnen 12 weken na de bevruchting niet strafbaar is.

Eerste nationale vrouwendag van 11 november 1972

wezig is in de inhoud van de mondelinge vragen, met vragen over vrouwenarbeid, de gevolgen van de goedkeuring van nachtarbeid voor vrouwen, de gelijke behandeling bij beroepsoriëntering en de aanpassing van de berekening van de sociale bijdragen van vrouwen die als zelfstandige werken (en dus niet in dienstverband). Sommige vragen gaan specifiek over de combinatie arbeid-gezin, bijvoorbeeld over de mogelijkheden voor deeltijdswerken en zwangerschapsverlof. Vooral de socialistische partijen en de christendemocratische partijen waren actief. De groene partijen Agalev en Ecolo, die in 1981 voor het eerst zetelden, besteedden weinig aandacht aan vrouwentema's.²⁴ Bij de liberale partijen verdwenen vrouwentema's uit de partijprogramma's²⁵ en werden daarom waarschijnlijk ook niet aangekaart in de Kamer.

Pas op het einde van de jaren 1980 komen vrouwentema's opnieuw iets vaker aan bod, wanneer zich in België een gelijkekansenstructuur begint te ontwikkelen. Er kwam een staatssecretaris voor Maatschappelijke Emancipatie en Leefmilieu (Miet Smet in 1985) en een Adviescomité voor Maatschappelijke Emancipatie in de Kamer (1988). Beide vormden een expliciete erkenning dat emancipatie als beleidsthema serieus moet worden genomen. Sommige Kamerleden specialiserden zich in emancipatie/gelijke kansen als beleidsniche.

1991-2003

In de jaren 1990 stijgt het aandeel vrouwelijke verkozenen tot 19,3 procent in 1999. Die verhoogde aanwezigheid van vrouwen leidt tot een verhoogde aandacht voor vrouwentema's in de Kamer. Het aantal mondelinge vragen stijgt van 46 in 1971-1991 naar 71 vragen in 1991-2003. Vrouwelijke Kamerleden zijn actiever dan mannelijke Kamerleden: met respectievelijk 40 en 31 vragen stellen ze meer 'type 1'-vragen (60 procent van 'type 1'-vragen) én meer 'type 2'-vragen (54 procent van 'type 2'-vragen).

Het relatief aandeel vragen over vrouwen stijgt vooral na 1995, een stijging die te danken is aan de verhoogde aanwezigheid en activeringsgraad van vrouwelijke Kamerleden maar zeker ook aan de veranderende politieke context. Zo werd na de aanstelling van een staats-

leidde tot een verhoogde aandacht voor vrouwentema's in de Kamer. Het socio-politiek klimaat creëerde ook mogelijkheden voor de behartiging van vrouwentema's, zoals de opkomst van de tweede emancipatiegolf en de eerste nationale vrouwendag in België, het uitroepen van 1975 als Jaar van de Vrouw door de Verenigde Naties en de organisatie van de eerste Wereldvrouwenconferentie in Mexico.

Tussen 1977-1979 werd de politieke agenda in België daarentegen voornamelijk aangestuurd door communautaire thema's, die verband hielden met de hervorming van België naar een federale staat (*red.* van Vlaanderen, Brussel en Wallonië). Daardoor was er voor vrouwentema's veel minder plaats. In de jaren 1980 werd door de regering (van christendemocratisch CVP-premier Wilfried Martens V, VI, VII) een sociaal-economisch herstelbe-

gezinsconsultaties aan, ze vragen campagnes om het publiek te informeren over moderne contraceptie, en ze stellen vragen over de kwaliteit en doeltreffendheid van bestaande contraceptiva. Verder hebben de Kamerleden aandacht voor de coördinatie van het gezinsbeleid en gezinsplanning én brengen ze een sociaalpedagogische toelage voor thuiswerkende moeders aan bod. De arbeidssituatie van (buitenshuis werkende) vrouwen kwam amper aan bod, ondanks dat deze problematiek op de agenda van de vrouwenbewegingen stond.²³ De partij FDF (Fédéralistes Démocrates Francophones) – en vooral Kamerlid Lucienne Mathieu-Mohin (1913) – is in de jaren 1970 een cruciale actor met 8 vragen over vrouwentema's, net als de christendemocraten (CVP) en socialisten (SP).

In de jaren 1980 met het sterke besparingsbeleid zien we dat het thema 'arbeid' wel aan-

secretaris voor Maatschappelijke Emancipatie in 1992 Miet Smet benoemd tot Minister voor Gelijkekansenbeleid, wat de relevantie van emancipatie en gendergelijkheid als beleids-thema's verder versterkte.²⁶ Zij werd zowel door linkse als rechtse partijen bevraagd over een veelheid aan thema's zoals arbeid (met name over nachtarbeid voor vrouwen, vergoeding voor vervroegd pensioen/uittrekking en de uitbreiding van de loopbaanonderbreking), geweld op vrouwen, borstkankerscreening, beeldvorming over vrouwen in overheids-campagnes, en het onevenwicht in adviescomités en conferentiedelegaties.

Verder bevroegen Kamerleden andere ministers over vrouwentema's inzake arbeid en tewerkstelling (zoals gelijke kansen bij loopbaanonderbreking, de loonkloof tussen mannen en vrouwen, genderverschillen in mogelijkheden tot nachtarbeid, ongewenste intimiteiten op de werkvloer en in het leger), sociale zaken (prijsverhoging en gezondheidsrisico's van anticonceptie), financiën (fiscale discriminatie), justitie (prostitutie en de hieraan gekoppelde mensenhandel) en buitenlandse zaken (de opvolging van de Wereldvrouwenconferentie). Vooral wat het laatste thema betreft, speelde de internationale context een belangrijke rol. De Wereldvrouwenconferentie van Peking in 1995 zette vrouwentema's prominent op de politieke agenda. Nationale en internationale beleidsmakers werden gestimuleerd om vrouwentema's op te nemen binnen alle beleidsplannen met **gendermainstreaming** als concreet instrument. Naar aanleiding van de internationale bijeenkomst, vroegen verscheidene Kamerleden dan ook expliciet naar de opvolging van de Wereldvrouwenconferentie in België.

Opmerkelijk is dat een analyse per partij aangeeft dat het Vlaams Blok en de socialisti-

Een beleidsstrategie om gendergelijkheid in beleidsuitkomsten te bevorderen, door de integratie van een genderdimensie in alle beleidsdomeinen.

Alexandra Colen

(1955) was tot 2013 lid van de extreemrechtse partij Vlaams Belang. Halverwege de jaren negentig

ging Colen in de politiek om op te komen voor de belangen van gezinnen en traditionele waarden. Ze wordt in 1995 verkozen in de Kamer als eerste vrouw op de Antwerpse kamerlijst van Vlaams Blok (de voorganger van Vlaams Belang). In de daarop volgende verkiezingen wordt ze steeds herkozen. Colen steunt het vodelingenluik in Antwerpen van Moeders voor Moeders (2000). Ze is tegenstander van abortus, euthanasie en het homohuwelijk.

sche partijen de meeste vragen stellen (elk 17 vragen). Wanneer we deze vragen analyseren wordt duidelijk dat Vlaams Blok andere thema's bevraagt dan de socialistische Kamerleden. Prominent aanwezig is **Alexandra Colen** met acht vragen over abortus, waarin ze vooral kritische vraagtekens plaatst bij de implementatie van de abortuswetgeving in België. Zo kaart ze bijvoorbeeld de problematiek van illegale abortussen aan (namelijk de stijging in het aantal onwettelijke zwangerschapsafbrekingen), en stelt ze zich vragen bij de terugbetaling van behandelingen in abortuscentra door het Rijksinstituut voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering. Haar partijgenoten kaarten ook prostitutie en verstoting van Marokkaanse vrouwen aan.

2003-2014

Na de invoering van de pariteitswetten overschreed het aandeel vrouwen in de Kamer de grens van 30 procent, en bereikte hiermee een *critical mass*. We observeren ook een verdere stijging van het aantal mondelinge vragen over vrouwentema's van 71 (1991-2003) naar 117 vragen (2001-2014) – hoewel het aandeel vragen over vrouwentema's nog steeds minimaal blijft (2 procent van het totaal aantal vragen). De toename is opnieuw toe te

wijzen aan de hogere activiteitsgraad van vrouwelijke Kamerleden die 65 procent van de vragen over vrouwentema's stellen. Vrouwen stellen de overgrote meerderheid (83 procent) van de 'type 1'-vragen en ook 55 procent van de 'type 2'-vragen. Opvallend is het laag aantal vragen tussen 2007 en 2010. Net als op het einde van de jaren 1970 beheersen communautaire thema's de agenda en is er minder ruimte voor vrouwentema's.

Wat de inhoud van de vragen betreft vormde seksueel geweld een belangrijk thema. De thematiek die vaak aan bod komt is het hoog aantal gevallen van seksueel misbruik (van vrouwen) en de relatief lage bestraffing van verkrachting. Daarnaast was er uitgebreide aandacht voor arbeid, de loonkloof en doorgroeimogelijkheden voor vrouwen in het bedrijfsleven. De jaarlijkse campagnes rond *Equal Pay Day* alsook de internationale context (bijvoorbeeld het Wereld Economisch Forum over gelijke kansen tussen mannen en vrouwen) verhoogden de aandacht van Kamerleden voor vrouwentema's. Genderquota voor de bestuursraden van beursgenoteerde bedrijven werden in 2011 in de Kamer goedgekeurd door de christendemocratische, socialistische en groene partijen én vormden ook een belangrijk onderwerp voor vragen. Tussen >>

Equal Pay Day

Kies voor vrouwen... Kies voor jezelf!

Van Vrouwendrukkerij Virginia in Amsterdam (1975-1979)

2003 en 2007 werden vrouwentema's in de arbeidscontext en de problematiek van internationale vrouwenrechten bevestigd door socialistische Kamerleden in het bijzonder. Christendemocraten besteedden relatief meer aandacht aan 'gezin', 'moederschap' en 'seksueel geweld'. Beide ideologische families stelden samen twee derde van de vragen over vrouwen in de zittingsperiode. In 2007-2011 handelde het grootste aandeel van de vragen (48%) over de 'discriminatie' en 'positie van de vrouw' met discussies over de loonkloof en quota in de raden van bestuur. Opvallend is het relatief hoge aantal vragen van liberale Kamerleden over vrouwentema's in de werksfeer (bijvoorbeeld over de loonkloof, quota, discriminatie zwangere vrouwen). Tot slot vormden tussen 2010-2014 seksuele misdrijven en seksueel geweld op vrouwen een belangrijk onderwerp en wordt discriminatie aan de kaak gesteld in bijvoorbeeld de loonkloof tussen mannen en vrouwen. Opvallend is de diversiteit aan thema's en politieke partijen die actief zijn in de bevraging van vrouwentema's.

Conclusie

In deze bijdrage onderzochten we of de toename in het aantal vrouwen in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers sinds de jaren 1970 een verhoogde aandacht voor vrouwentema's in de mondelinge vragen van Kamerleden met zich mee heeft gebracht. We vonden dat vrouwentema's meer worden bevestigd doorheen de jaren maar dat de stijging minimaal is en dat vrouwentema's tot op he-

den slechts een kleine fractie van de mondelinge vragen vormen. In de meeste zittingsperiodes tussen 1971 en 2014 stellen vrouwen proportioneel gezien meer mondelinge vragen over vrouwentema's dan mannen en leggen ook andere inhoudelijke klemtonen. Vrouwen nemen de overgrote meerderheid van vragen voor hun rekening die *primaire* over de situatie van vrouwen gaan; vragen die *secundaire* over vrouwen gaan worden veeleer door mannen gesteld.

Het aantal mondelinge vragen over vrouwentema's steeg door de verhoogde aanwezigheid en aandacht van vrouwelijke Kamerleden, maar ook andere contextfactoren spelen een belangrijke rol. Sommige contextfactoren zoals de tweede emancipatiegolf, de aanstelling van een staatssecretaris/Minister voor Maatschappelijke Emancipatie/Gelijke kansenbeleid en de aandacht voor gendergelijkheid vanuit de internationale gemeenschap (VN) openden de politieke agenda voor vrouwentema's. Andere factoren sloten daarentegen de politieke agenda af, zoals het neoliberalisme in de jaren 1980 en communautaire conflicten in de jaren 1970 en 2000.

Wat verder opvalt is de grote verscheidenheid aan vrouwentema's die aanwezig worden gesteld in de Kamer en de ideologische diversiteit in partijen die deze thema's bevragen, vooral in de recentste zittingsperiodes. Het feit dat zowel linkse als rechtse partijen vragen stellen over vrouwentema's toont aan dat de vertegenwoordiging van vrouwen geen exclusieve aangelegenheid is van linkse partijen zoals soms wordt verwacht. De thema's en de inhoud van de vraag variëren echter sterk. Radicaal rechtse partijen hebben een meer traditionele rolinvulling dan bijvoorbeeld socialistische partijen, die bijzondere aandacht hebben voor (buitenshuis) werkende vrouwen. Dit onderzoek toont aan dat de vertegenwoordiging van vrouwen een proces is dat zich kenmerkt door een confrontatie tussen opvattingen van links en rechts over wat in het belang is van vrouwen. Maar ondanks de diversiteit aan actoren die vrouwentema's op de agenda zetten en de stijging van het aantal vrouwelijke verkozenen, concluderen we dat de aandacht voor vrouwentema's in de Kamer zeer beperkt blijft. ///

Noten:

1. L. Van Molle en E. Gubin, *Vrouw en politiek in België*. Tiel, 1998.
2. P. Meier, 'The Belgian paradox: inclusion and exclusion of gender issues', in: J. Lovenduski e.a. (red.) *State feminism and political representation*. Cambridge, 2005, pp. 41-61.
3. L. Van Molle, 'De nieuwe vrouwenbeweging in Vlaanderen, een andere lezing', in: *BTNG*, 34 (2004) 3, pp. 359-397 (citaat p.366).
4. L. Van Molle en E. Gubin, *Vrouw... K. Celis en P. Meier, De macht van het geslacht: gender, politiek en beleid in België*. Leuven, 2006.
5. J. Oldersma, 'High tides in a low country', in: J. Lovenduski e.a. (red.) *State feminism and political representation*. Cambridge, 2005, pp.153-173.
6. P. Meier, 'The Belgian...'
7. K. Celis en P. Meier, *De macht...*
8. Dat pariteit op de lijsten zich niet vertaalt naar pariteit in het parlement heeft verschillende oorzaken. De verplichting om de twee topposities in te vullen door kandidaten van een verschillend geslacht resulteert doorgaans in een mannelijk lijsttrekker en een tweede vrouwelijk kandidaat (J. De Moor,

S. Marien en M. Hooghe, 'Won't you be my number two?', *Res Publica*, 55 (2013) 3, pp. 303-320). De legitimiteit van quota blijft ook sterk gecontesteerd (S. Erzeel en D. Caluwaerts, 'Hoe parlementsleden denken over de legitimiteit van quota', *Res Publica*, 55 (2013) 3, pp. 321-338.

9. A. Phillips, *The politics of presence*. Oxford, 1995.
10. R.M. Kanter, 'Some effects of proportions on group life', in: *American Journal of Sociology*, 82 (1977) 5, pp. 965-990.
11. L. Van Molle en E. Gubin, *Vrouw...*
12. K. Celis e.a., 'Rethinking women's substantive representation', in: *Representation*, 44 (2008) 2, pp. 99-110.
13. S. Erzeel, 'Vertegenwoordigende claims en de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen in de Kamer', in: *Res Publica*, 4 (2011) 4, pp.429-450.
14. K. Celis en B. Wauters, 'Vlinders achter glas. Vrouwelijke, allochtone en arbeiders-parlementsleden ten opzichte van parlementaire normen en de rol van groepsvertegenwoordiging', in: K. Celis, P. Meier en B. Wauters (red.), *Gezien, gehoord, vertegenwoordigd?* Gent, 2010, pp. 225-244.
15. M. Mateo Diaz, *Representing women?*, Colchester, 2005.
16. K. Celis, 'Substantive representation of women and the impact of descriptive representation. The Belgian lower house 1900-1979', in: *Journal of Women, Politics and Policy*, 28 (2006) 2, pp. 85-114.
17. S. Erzeel, 'Vertegenwoordigende...'
18. M. Wiberg, 'Parliamentary questioning: Control by communication', in: H. Döring (red.), *Parliaments and majority rule in Western Europe*. Mannheim, 1995, pp. 179-222.
19. S. Carroll, *Women as candidates in American Politics*, Bloomington, 1994, p.15.
20. B. Reingold, *Representing women*, Chapel Hill, 2000.
21. A. Phillips, *The politics...* K. Celis e.a. 'Rethinking...'
22. M. Wiberg, 'Parliamentary...', pp. 214-215
23. L. Van Molle en E. Gubin, *Vrouw...*
24. L. Van Molle en E. Gubin, *Vrouw... S. Walgrave, Tussen loyaliteit en selectiviteit: over de ambivalente verhouding tussen nieuwe sociale bewegingen en de groene partij in Vlaanderen*. Leuven, 1995.
25. L. Van Molle en E. Gubin, *Vrouw...*
26. K. Celis en P. Meier, *De macht...*

Sofie Marien (1986) is als universitaire docent verbonden aan de afdeling politicologie van de Universiteit van Amsterdam. Haar onderzoek handelt over de kwaliteit van politieke debatten en de effecten hiervan op politiek vertrouwen vanuit een comparatief en historisch perspectief. Voor dit onderzoek ontving ze in 2015 een VENI beurs.

Contact: s.marien@uva.nl.

Silvia Erzeel (1982) is als postdoctoraal onderzoekster van het Fonds de la Recherche Scientifique – FNRS verbonden aan het Institut de Sciences Politiques Louvain-Europe van de Université catholique de Louvain. Haar onderzoek handelt over de oorzaken en de gevolgen van de politieke ondervertegenwoordiging van vrouwen en etnische minderheden.

Contact : silvia.erzeel@uclouvain.be.

De ontbrekende schakel tussen religie en vrouwenbeweging in het leven van Nellie van Kol

Het Poésie-album van Marie Porreij

Door de vondst van het poëziealbum van Marie Porreij, de latere feministe Nellie van Kol (1851-1930), in het Letterkundig Museum in Den Haag kan eindelijk de vraag worden beantwoord, waar zij haar opleiding tot onderwijzeres heeft genoten. Het antwoord maakt begrijpelijk, waarom Van Kol zich later zou aansluiten bij het Leger des Heils en ook dat deze keuze misschien minder een afkeer van, dan een terugkeer naar haar feministische voedingsbodem was.

/ Fia Dieteren /

SNellie van Kol (1851-1930) was in de jaren 1890 een vooraanstaand Nederlands feministe. Door haar blad *De Vrouw*, waarvan zij van 1893 tot 1900 de redactie voerde en door haar betrokkenheid bij de oprichting van organisaties als de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht (1894) en Onderlinge Vrouwenbescherming (OV, 1897-1967), een organisatie voor vrouwen die ongehuwd zwanger werden, bevond zij zich in het hart van de vrouwenbeweging. Vooral OV werd en wordt gezien als een radicale organisatie. Door Van Kols vooraanstaande positie in dit soort organisaties – en misschien ook wel door haar huwelijk met de SDAP-er en Multatuli-aanhanger Henri van Kol (1852-1925) – werd aangenomen dat zij ook de progressieve levensbeschouwing van andere feministes in deze besturen deelde. Daarom zagen haar progressieve tijdgenoten het als een afdwalen toen Nellie zich in de jaren na 1900 steeds meer in religieuze kringen begaf en zich in 1907 aansloot bij het Leger des Heils. Hun beeld van Nellie heeft mijns inziens haar behandeling door geschiedschrijvers beïnvloed. Ook historici zien haar overstap naar het Leger des Heils als het afdwalen van een progressieve feministe.¹

Er is onder historici wel aandacht voor de inspiratie die religieuze bewegingen als **het Reveil** hebben geboden voor activiteiten van vrouwen en daarmee indirect voor de ontwikkeling van de vrouwenorganisaties als de protestants-christelijke Vrouwenbond tot Verhoging van het Zedelijk Bewustzijn (1884-1948), die streed tegen prostitutie en tegen de reglementering daarvan door de overheid. Historica Ulla Jansz ziet de bond zelfs als de eerste Nederlandse vrouwenorganisatie met een politiek doel.² Jansz verhuult in latere publicaties echter niet dat de radicale feministen, die geïnspireerd werden door vrijdenkers als Multatuli, volgens

>>

Bron: Letterkundig Museum

Nellie van Kol (circa 1880), fotograaf H. Salzwezel te Soerabaja

Bron: Collectie Henri Hubert van Kol, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Leger des Heils

In 1887 werd de Nederlandse afdeling van de Salvation Army (1865) opgericht. In 1891 begon het Nederlandse Leger naast evangelisatie ook structureel sociale zorg te bieden, vooral aan daklozen en 'gevallen vrouwen' (prostituees en ongehuwde moeders). De 'Reddingshuizen' voor vrouwen van het Leger werden – evenals die van Onderlinge Vrouwenbescherming – opgericht in de jaren 1890.

Bron: Fia Dieteren, 'Celestine en haar zusters. Reddingswerk van het Leger des Heils in Nederland', *Historica* 27 (2004) 2, p. 3-5.

De Vrouw

Naast *Evolutie* (1893) van Wilhelmina Drucker en *Belang en Recht* (1896) van Henriëtte van der Meij was *De Vrouw* (1893) een van de nieuwe feministische bladen in de jaren 1890. Nellie van Kol voerde tot 1900 de redactie; aanvankelijk samen met haar Belgische vriendin Emilie Claëys, maar vanaf 1895 alleen. Van Kols socialistische lijn uit de eerste jaargangen maakte

vanaf 1896 plaats voor een meer religieuze toon. Vooral de theosofische wereldbeschouwing kreeg haar belangstelling. Zij toonde zich daarin een volgeling van de Engelse feministe en theosoof Annie Besant (1847-1933).

Multatuli

Bron: www.dbnl.org

Pseudoniem van Eduard Douwes Dekker (1820-1887), vooral bekend als auteur van de *Max Havelaar*. In andere publicaties, zoals *Minnenbrieven* (1861) en *Ideën* (1862 en later), trok hij fel van leer tegen de onderdrukte positie van vrouwen in de burgerlijk-christelijke cultuur. Daardoor was zijn werk ook een bron van inspiratie voor vrijdenkende, radicale feministes, zoals Wilhelmina Drucker en Aletta Jacobs. Nellie van Kol moest – in tegenstelling tot haar man Henri – weinig van 'Mul' hebben.

Bron: Everard en Jansz (red.), *De minotaurus onzer zeden*. Multatuli als heraut van het feminisme (Amsterdam 2010).

Het Reveil

Een orthodox-protestantse en aristocratisch getinte beweging, die zich vanaf de jaren 1840 ten doel stelde sociale misstanden - zoals armoede, alcoholmisbruik en prostitutie - te bestrijden en de slachtoffers te ondersteunen. In het sociale werk van het Reveil hadden vrouwen een belangrijk aandeel. Zo was de leiding van de opvanghuizen in Zetten in handen van vrouwen.

Bron: Dubois, *Reddende Liefde*, p. 19-20 en 83-85.

haar een meer fundamentele kritiek op de verhoudingen tussen de seksen lanceerden.³ Anniemiek van Drenth en Francisca de Haan hebben een veelbelovende voorzet gegeven voor het analyseren van de relatie tussen religieus en radicaal feminisme, maar ook zij presenteren de activiteiten van religieus geïnspireerde vrouwen in het christelijk Reveil en het latere feminisme als twee op zichzelf staande bewegingen, die afzonderlijke fases in de Nederlandse vrouwenbeweging vertegenwoordigen.⁴ Daarmee wordt een onderscheid gemaakt 'tussen het evangelisch feminisme en andere feministen'⁵; tussen evangelisch feministen die hun inspiratie vonden in bewegingen als het Reveil en andere niet-christelijke feministes, die hun ideeën vormden in kringen van vrienden en Multatulianen. Dat een feministe als Nellie van Kol haar leerschool zou kunnen hebben gehad

in het christelijk Reveil, past niet in deze constructie. Toch is dit – getuige het Poésie-album van Marie Porreij – precies wat het geval is geweest met Van Kol.

Een vondst

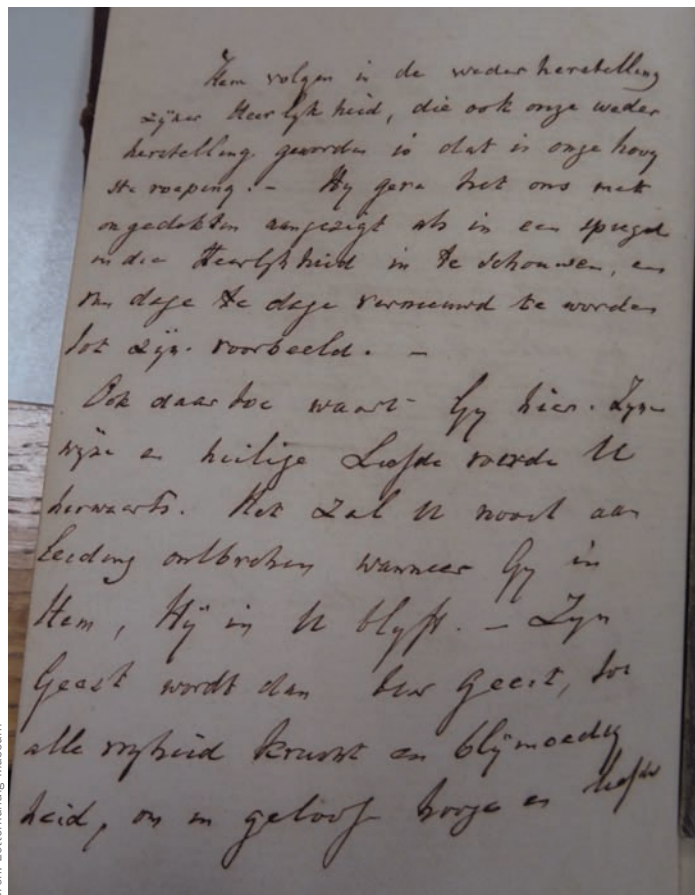
Soms vind je een bron die te mooi lijkt om waar te zijn. Dat overkwam mij toen ik vorig jaar een doos met archiefstukken van Nellie van Kol opende die sinds een paar jaar in het Letterkundig Museum wordt bewaard.⁶ De stukken in de doos zijn niet geordend. Het is een allegaartje van papieren variërend van krantenknipsels van ver na haar dood, tot correspondentie van Nellie met haar lezeressen, brieven van haar zoon Ferdi (geboren in 1891) vanaf zijn kostschooladres, foto's – onder andere van de graven van de twee kinderen die zij in Nederlands-Indië had verloren (in 1884 en 1889). Het oudste stuk – een boekje met de opdruk 'Poésie' – staat in dit artikel centraal; allereerst omdat het mij als biografie in staat stelt een link tussen verschillende levensfasen te leggen, waarvoor tot nu toe de bronnen ontbraken. Bovendien biedt dit album gelegenheid om de relatie tussen vrouwenbeweging en religie opnieuw aan de orde te stellen.

Om de betekenis van het Poésie-album te illustreren volgt eerst een kort overzicht van de levensloop van Nellie van Kol. Het accent ligt op een lacune en onopgeloste vraag over haar levensloop. Na een kort intermezzo, dat een deel van de vraag beantwoordt, komt de in-

houd van het Poésie-album aan bod. Daaruit zal blijken dat dit album zicht geeft op een vormende fase in Van Kols levensloop en tevens gelegenheid biedt om de verhouding tussen de eerste feministische golf en religieuze bewegingen zoals het Reveil opnieuw tegen het licht te houden.

Levensloop in vogelvlucht

Nellie van Kol werd in 1851 in Den Bosch geboren als Marie Porreij. Van haar jeugd is weinig bekend en wat we weten, komt vooral uit losse opmerkingen die ze door haar latere artikelen en boeken strooide. In die terugblikken heeft ze het zelden of nooit over haar vader, een ambtenaar bij de belastingdienst; hij stierf in 1864 toen Marie 13 jaar was. Enkele jaren later verliet Marie het ouderlijk huis. Wel vertelt ze over de moeizame verhouding met haar moeder en oma en over haar werk, eerst als docente op een meisjeskostschool van de **Hernhutters** in Gnadau (de vroege jaren 1870) en later als gouvernante in Nederlands-Indië (1875-1883). Over haar opleiding tot onderwijzeres die ze daarvoor moet hebben gevolgd, zijn de mededelingen vaag; noch uit haar archief, noch uit haar herinneringen is op te maken waar ze die volgde.⁷ Er waren in de jaren 1850 en 1860 slechts enkele opleidingen voor onderwijzeressen voor lager onderwijs, zogenaamde normaalscholen: één katholieke, drie van het Nut (*red.* de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, opgericht in 1874) en één

De tekst die Ottho Heldring in het Poésie-album van Nellie van Kol schreef.

Bron: Letterkundig Museum

Hernhutters

Een beweging, gesticht als Evangelische Broedergemeente in Bohemen in de 18e eeuw, waarin persoonlijke geloofsbeleving (piëtisme) centraal stond. Zending en onderwijs waren de speerpunten. Begrip en liefde waren in het onderwijs belangrijker dan strengheid en tucht. De beweging verspreidde zich over Europa en de koloniën en werd in Nederland bekend onder de naam Hernhutters. Hun onderwijsvisie zien we in Van Kols pedagogische werk terug.

Bron: Wikimedia Commons

Gerrit Jan Mulder

(1802-1880) was onder andere hoogleeraar Farmacie en Chemie aan de Universiteit Utrecht. Hij propageerde de praktische toepassing van chemische kennis onder andere in de volksgezondheid. In de jaren 1850 was hij voorzitter van de vereniging 'Koning en Vaderland' die de koning en het land wilde beschermen tegen liberalisme en katholieken.

Bron: C.B.Wels, *Biografisch Portaal van Nederland*.

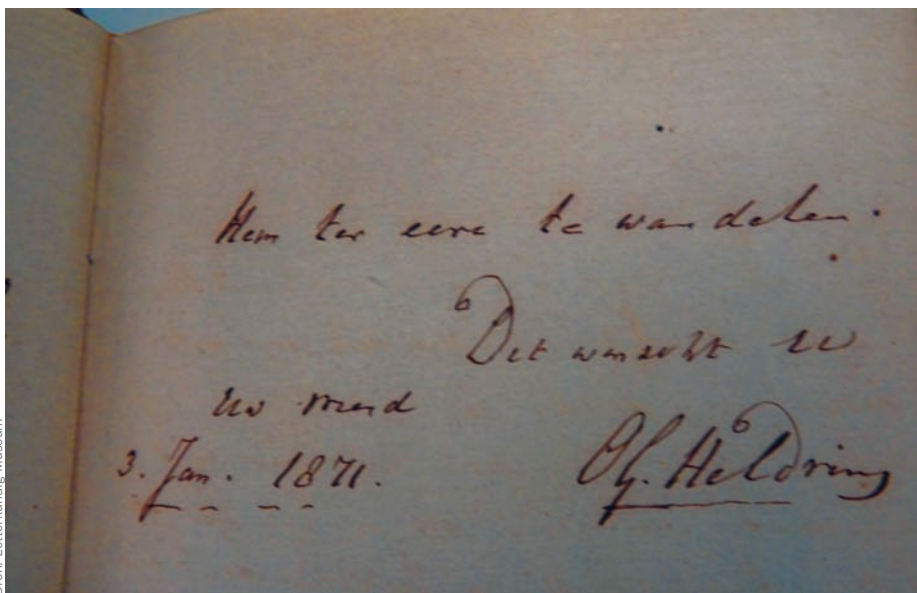
christelijke (red. protestantse).⁸

Als Nellie het in latere jaren – bijvoorbeeld in haar blad *De Vrouw* – over haar scholing had, had ze het niet over haar onderwijzers- en opleiding, maar over haar ‘oude vriend’ en leermeester **Gerrit Jan Mulder** met wie zij aan het eind van de jaren 1870 als jonge gouvernante vanuit Indië een intensieve correspondentie onderhield. Mulder was toen al met emeritaat, maar had omstreeks 1850 furore gemaakt als scheikundige en als conservatief politicus. Blijkbaar hadden zij elkaar leren kennen vóór Marië's vertrek naar Indië, maar waar en hoe is – uit hun onderlinge correspondentie – niet op te maken.⁹

In Indië ontmoette Marie, die vanaf de vroege jaren 1880 onder de naam Nellie publiceerde (een van haar voornamen was Petronella), de ingenieur en sociaaldemocraat Henri van Kol (1852-1925). Zij trouwden in 1883, kregen kinderen, kwamen begin jaren 1890 terug naar Europa en maakten beiden carrière; hij in de SDAP (Van Kol was in 1894 een van de oprichters), zij in de vrouwenbeweging. Aanvankelijk woonden de Van Kols in Ay-waille (bij Luik). Henri's carrière – hij werd lid van de Tweede Kamer – maakte een verhuizing naar Nederland noodzakelijk. In 1898 vestigden ze zich in Princenhage (bij Breda) en in 1904 verkasten ze naar Voorschoten (bij Den Haag).

Nellie van Kol vervulde tussen 1892 en 1900 een leidende rol in de eerste feministische golf. Ze was samen met onder andere Aletta Jacobs (1854-1929) en Wilhelmina Drucker (1847-1925) betrokken bij de oprichting van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (1894-1920). Ook was ze jarenlang hoofdredactrice van *De Vrouw* (1893-1900), één van de gezaghebbende feministische tijdschriften. Omdat Nellie op dat moment nog in België woonde en goede contacten onderhield met de Vlaamse socialisten, vooral met de Belgische feministe **Emilie Claëys**, fungeerde het als periodiek van de Hollandsch-Vlaamse Vrouwenbond, die zij in 1893 samen met Claëys had opgericht. De signatuur van het blad is lastig te definiëren. Aanvankelijk stond er nog ‘socialistisch’ in de ondertitel, maar die aanduiding verdween al binnen het jaar; het bleef echter een blad ‘gewijd aan de belangen van arbeidervrouwen’. Ook was Nellie van Kol bestuurslid van Onderlinge Vrouwenbescherming, een organisatie die ongehuwde moeders ondersteunde. Hieruit blijkt dat haar aandacht voor de positie van moeders zich niet tot gehuwde vrouwen beperkte.

Eind jaren 1890 verlegde zij haar aandacht naar wat historicus Jan Romein (1893-1962) ‘kleine geloven’ noemt. Een steeds groter deel van haar artikelen ging over levensbeschouwelijke bewegingen zoals de **theosofie**, een beweging die eind 19^e eeuw was opgekomen. En in haar huis bij Breda hield Van Kol spiritistische seances, waarbij onder andere de oprichter van het Nederlandse Leger des Heils aanwezig was. Vanaf circa 1908 tot haar dood was ze een belangrijk dichteres in het Leger

Bron: Letterkundig Museum

Het slot van Heldrings stukje

des Heils. Vooral dat laatste werd in haar omgeving van sociaaldemocraten en feministen als afdwalen gezien. Latere historici lijken zich bij die interpretatie aan te sluiten; dat zou je althans kunnen afleiden uit het feit dat het leven van Nellie van Kol na 1900 in recente geschiedschrijving weinig aandacht krijgt. Toch bleef ze ook na 1900 actief en in sommige opzichten dwaalde ze niet zover af; het Leger des Heils was met zijn Reddingswerk voor Vrouwen (ook gericht op ongehuwde moeders) immers op hetzelfde terrein actief als Nellie van Kol met haar Onderlinge Vrouwenbescherming.¹⁰

In eerdere publicaties heb ik erop gewezen dat er voor Marie Porreij/Nellie van Kol haar hele leven lang een verband was tussen religie en feminisme. In die zin neemt zij een opmerkelijke positie in in de vrouwenbeweging van de jaren negentig. Voor haar was het religieuze gedachtegoed van haar ‘oude vriend’ Gerrit

Jan Mulder als inspiratiebron even belangrijk als de vrijdenkerij van Multatuli voor haar collega-feministes.¹¹ Met Van Kols latere ‘bekerijng’ tot het Leger des Heils lijkt de cirkel rond. Toch is er nog een *missing link* in deze beschrijving van haar ontwikkeling: hoe kwam deze dochter van een Brabantse ambtenaar in contact met de gerenommeerde oud-hoogleraar uit Bennekom?

Opleider en mentor

In een brief van Gerrit Jan Mulder aan de dominee-dichter Nicolaas Beets (1814-1903) van 7 november 1877 wordt een deel van dat raadsel opgelost. Daarin vroeg Mulder aan zijn goede vriend Beets om Marie onder zijn hoede te nemen als zij terug zou komen uit Indië. Uit de brief blijkt dat de waardering tussen Mulder en Marie van twee kanten kwam:

‘Over twee jaar, korter of langer, zoo God >>

Emilie Claëys (1855-1943) kwam uit een

Bron: Amsab

Gents arbeidersgezin, werkte in een weverij, kreeg – buitenechtelijk – twee dochters, die ze alleen opvoedde. Haar carrière in de socialistische vrouwenbeweging leidde tot samenwerking met

Nellie van Kol. Naast vrouwenstemrecht streed Claëys voor economische onafhankelijkheid van de vrouw. Haar publicatie over geboortebepaling leidde tot plaatsing van *De Vrouw* op de katholieke index en juridische vervolging. Een liefdesaffaire met een getrouwde man maakte een eind aan haar politieke loopbaan binnen de Belgische socialistische beweging. Daarna werd ze een trouw bezoeker

van de Protestantse gemeente in Gent.

Bron: Gita Deneckere, 1900. *België op het breukvlak van twee eeuwen* (Antwerpen 2006) p. 169

Theosofie

Levensbeschouwing, die ervan uitgaat dat de mens in essentie een geestelijk wezen is, dat zich door reïncarnaties ontwikkelt tot een hoger niveau. De oprichtster van de Theosofische Vereniging in Nederland (1897), Petronella Catharina (‘Piet’) Meuleman-van Ginkel (1841-1902), was evenals Nellie betrokken bij de oprichting van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht; beiden hadden ook belangstelling voor spiritisme en seances.

Bron: Fia Dieteren, ‘Moeder van de Theosofische Vereniging. Piet Meuleman-van Ginkel, theosoof en feministe’, *Historica* 25 (2002) 1, p. 23-25.

Bron: Letterkundig Museum

Marie in het fotoalbum van de Normalschool

het wil, zal zich in Nederland een vrouw als onderwijzeres vestigen, die voor de zaak der opvoeding van vrouwen in Nederland groote dingen doen kan [...]. Alleen om hare uitstekende talenten reeds stel ik haar op den hoogsten prijs, maar acht haar ook als mensch [...]

Gelukkig voor de onderzoeker vermeldt Mulder over wie hij het heeft; het gaat om 'Mejuffrouw J.M.P. Porrey [sic] [die] eigenlijk zonder steun in de wereld is en [...] zeker in de zaak van opvoeding raad en licht en steun behoeft'. Mulder laat Beets weten hoe hij Marie had leren kennen: 'In 1875 schreef voor mij en las mij voor [Mulder was blind, FD] een jong mensch van Ede die mij sprak van een uitstekende nicht, die in het onderwijs verkeerde, maar om hare moeder een bestaan te bezorgen als gouvernante met een familie Suyck voor eenige jaren naar Indië zou gaan.' Kort voor dat vertrek in augustus 1875 had Mulder Marie ontmoet. Hij gaf haar 'de vrijheid mij te schrijven wat zij goedvinden zou; en dat deed zij'. Mulder beantwoordde haar brieven en stuurde haar boeken. Hij roemt haar schriftelijk werk en stuurt Beets enkele fragmenten als bewijs van haar talent.

Dat Beets het verzoek van zijn bejaarde vriend heeft ingewilligd blijkt uit zijn bemiddeling bij één van Van Kols eerste publicaties, de bundel *Schetsen en Fragmenten* (een verzameling reisverhalen, mythes en vertellingen), bij uitgeverij Brill in 1886.¹² Mulder zal geweten hebben dat Beets niet afwijzend stond tegenover openbaar optreden van vrouwen. Beets had een ambivalente houding ten aanzien van de emancipatie van de vrouw: enerzijds wilde hij haar toelaten tot wetenschappelijke en kunstzinnige organisaties, anderzijds zag hij in de rol van moeder en echtgenote de belangrijkste bestemming van de vrouw.¹³

Maar hoe informatief deze brief ook is, hij

geeft nog geen antwoord op de vraag waar Marie de opleiding tot onderwijzeres had gevolgd. Dat antwoord geeft haar Poësie-album wel.

Poësie-album

In het album staan circa tachtig bijdragen; veelal gedichten met een religieuze toon, geschreven door *the usual suspects*: moeder, oma, tante en andere familieleden en natuurlijk ook vriendinnen. Zo plaatste op 21 december 1870 vriendin Johanna Retgers – de achternaam schreef Nellie er zelf bij – een gedicht van dichter, dominee en vriend van Nicolaas Beets J.P. Hasebroek (1812-1896): 'Gij hereenigt ons samen bij God'. De bijdragen van familieleden namen toe in 1875, toen Marie op het punt stond om naar Nederlands-Indië te vertrekken. Het album beslaat dus bijna vijf jaar van haar leven. In de jaren 1870-1872 woonden de meeste vriendinnen – zo blijkt uit de teksten en ondertekening – in dezelfde plaats, in Hemmen (Overbetuwe, Gelderland); ze lijken daar samen in opleiding te zijn. Uit andere bijdragen blijkt dat het gaat om de Christelijke Normalschool van de Heldringstichting te Zetten (naast Hemmen). Docenten, zoals de directrice J.J. Weijland, ondertekenden namelijk met hun volledige naam en vermeldten de naam en plaats van de instelling, Normalschool Hemmen.

Deze normalschool maakte deel uit van het Asyl Steenbeek – het opvanghuis voor prostituties en meisjes die in de prostitutie terecht dreigen te komen – dat Reveil-man **O.G. Heldring** in 1848 had opgericht. De opzet van de opvang werd al snel uitgebreid tot wat de Heldringstichtingen ging heten. In 1856 werd een tehuis voor verwaarloosde kinderen **Tali-**

Talitha Kûmi

'Dochterken, Ik zeg u: sta op!'; een verwijzing naar de woorden van Christus tegen de overleden dochter van Jairus.
Bron: Dubois, a.w. p.93; De Vries, a.w., p. 65.

tha Kûmi aan het complex toegevoegd; in 1863 volgde **Bethel** ('huis van God'), een tehuis voor iets oudere meisjes, die gevaar liepen in de prostitutie terecht te komen.¹⁴ De oprichting van een Normalschool voor onderwijzeressen een jaar later doet vermoeden dat er een verband is. De onderwijzeressen in opleiding konden zich oefenen in hun vak door les te geven aan meisjes van Bethel en Talitha Kûmi. Om deze meisjes niet alleen een huis-houdelijke, maar ook een 'wetenschappelijke' scholing te bieden, kregen degenen die daarvoor voldoende vooropleiding hadden les in Frans en Bijbelkennis. Bovendien mochten er vanaf 1871 zanglessen worden gegeven.¹⁵ De lessen werden verzorgd door onderwijzeressen die in een nabijgelegen internaat in Hemmen de Normalschool bezochten. De huizen van de stichting Zetten vormden als het ware hun stageplaats.

Heldrings Normalschool leidde jonge vrouwen niet alleen op voor de erkende onderwijs-aktes; zij gaf hen ook een gedegen Bijbelkennis; daaraan ontbrak het volgens Heldring bij de andere normalscholen. Bij oprichting had Heldring als studenten vooral dochters van predikanten en zendelingen op het oog, maar ook andere 'meisjes uit den burgerstand' konden voor een schoolgeld van 150 gulden per jaar deze nog jonge opleiding volgen.¹⁶ Hoe lang Marie hier verbleef is uit het album niet precies af te leiden; in ieder geval van 1870 tot 1872. Hoogstwaarschijnlijk be-

De Christelijke Normalschool Zetten in de tijd van Nellie van Kol

bron: archief Ottho Gerhard Heldringstichting

Henri van Kol

reidde ze zich hier voor op haar akte-examens (de examens voor het behalen van haar onderwijsakten handwerken, Frans, Engels en Duits) en begeleidde zij – net als haar collega's – de meisjes van de verschillende tehuisen. Wat de jonge vrouwen van de Normalschool leerden en wat hun toekomstperspectief was, blijkt niet direct uit het album, maar is te destilleren uit een aantal stukken over de Normalschool, die zich in het Reveil-Archief (*red.* Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam) bevinden.

Zelfs de voorman van Zetten, O.G. Heldring, schreef op 3 januari 1871 een gedicht in Maries album, getiteld 'Herinnering'. Dankzij 'zijn [Gods – FD] wijze en heilige liefde' zal het haar nooit aan leiding ontbreken in haar verdere leven. Marie lijkt tot 1872 in Zetten te zijn gebleven, gezien de plaatsaanduiding bij latere bijdragen uit de jaren 1871 en 1872; die zijn nog steeds voorzien van de plaatsaanduiding 'Hemmen'. Wellicht was ze toen betrokken bij het onderwijs aan meisjes van Talitha Kûmi, gezien de afscheidsgroet van Antoinette van der Veen, de leidster van Talitha Kûmi. Zij schreef op 8 januari 1872 'Gij gaat van

hier; de plicht gebiedt. Een nieuwe werkring wacht..'

De nieuwe werkring waarop Van der Veen doelde was aanvankelijk in de buurt, getuige de bijdragen uit 1872; die zijn allen ondertekend door vriendinnen uit Baarn. Daarna – in 1873 en 1874 – nam Marie het album mee naar Gnadau. Daar schreven vooral mede-docenten erin. In de zomer van 1875 was Marie weer in de buurt van Zetten. Waarschijnlijk logeerde ze bij familie in Ede; daar maakte ze toen via haar neef kennis met Gerrit Jan Mulder, haar latere mentor.

Nu duidelijk is waar en in welke kringen Nellie van Kol haar opleiding als onderwijzeres heeft gevolgen, is ook begrijpelijk, dat ze met haar (andere) leermeester Gerrit Jan Mulder in contact is gekomen en dat ze het zo goed konden vinden. Marie verkeerde al langer in dezelfde kringen als Mulder. Zo zat Mulders vriend Nicolaas Beets de jaren 1870 in het bestuur van de Heldringstichting.¹⁷

Het Poësie-album levert dus het bewijs dat de latere feministe Nellie van Kol haar opleiding kreeg in kringen van het Reveil. Het feit dat zich ook een portret van Marie Porreij bevindt in het fotoalbum van de Normalschool is een bevestiging van deze conclusie.¹⁸ Hoeveel jonge vrouwen deze opleiding hebben gevolgd is niet precies bekend. Heldring meldde in 1866 dat er jaarlijks veertig studentes konden worden geplaatst en dat in 1873 tachtig examens waren gehaald. Omdat één studente meerdere examens kon doen, kan het aantal van veertig wel kloppen.¹⁹ Feit is dat Marie tot een voorhoede behoorde (*red.* omdat de opleiding nog niet zo lang bestond). Zoals zoveel latere feministes had zij een opleiding tot onderwijzeres, maar weinige van haar latere collega's zullen die in Zetten hebben genoten.²⁰

Opbrengst

De vondst van het album bevestigt mijn eerdere idee, dat Van Kols religieuze interesse omstreeks 1900 geen nieuwe bevlieving was, maar dat zij een oude rode draad oppakte. Van deze continuïteit in haar leven(sbeschuwing) was Nellie zichzelf waarschijnlijk ook bewust. Niet alleen in haar eigen leven, maar ook in organisatorische zin kwamen die lijnen samen. Uit de archieven van het Reveil blijkt bijvoorbeeld dat omstreeks 1910 – toen Nellie dus al actief was in het Leger des Heils – zowel de door haar opgerichte Onderlinge Vrouwenbescherming, als de Reddingshuizen van het Leger des Heils meisjes naar de Heldringstichting stuurden.²¹ Dat deze link goeddeels buiten beeld is gebleven in de geschiedenis van de vrouwenbeweging, heeft wellicht te maken met de door historici veronderstelde scheiding tussen religieus en radicaal feminisme; waar je geen verband vermoedt, ga je er ook niet naar op zoek. ///

Noten:

- ¹ Fia Dieteren, 'Nellie van Kol – van socialistisch feministe tot heilsoldate', in: Mirjam de Baar, Yme Kuiper en Hans Renders (red.), *Biografie & Religie, De religieuze factor in de biografie* (Amsterdam 2011) p. 74-92.
- ² Ulla Jansz, *Denken over seks in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990).
- ³ Ulla Jansz, 'De ergste vijand. Levensbeschouwing en feminisme in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Genderstudies* 11 (2008) p. 19-32.
- ⁴ Annemiek van Drenth en Francisca de Haan, *The Rise of Caring Power. Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands* (Amsterdam 1999) p. 133-159.
- ⁵ Petra de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum 1997) p. 71.
- ⁶ Letterkundig Museum, LM P 00734 (NG). Jacoba Maria Petronella van Kol-Porrey (1850-1931). Niet nader gecatalogiseerde archivalia.
- ⁷ Heleen Bakker uit het vermoeden dat Marie Porreij een Christelijke Normalschool heeft bezocht. *Strijdster, opvoedster, geloovige. Breuken en continuïteit in het leven van Nellie van Kol (1851-1930)*, ongepubliceerde masterscriptie Theologie Groningen 2010, p. 52.
- ⁸ Mineke van Essen, *Kwelingen tussen akte en ideaal. De opleiding tot onderwijzeres vanaf 1800* (Nijmegen 2006) p. 103 e.v.
- ⁹ Zie voor deze correspondentie: Fia Dieteren, 'De brieven van Gerrit Jan Mulder aan Marie Porreij (1875-1879)', *Gewina* 20 (1997) 4, p. 211-226.
- ¹⁰ Dieteren, 'Nellie van Kol – van socialistisch feministe tot heilsoldate'.
- ¹¹ Zie bijvoorbeeld: Myriam Everard en Ulla Jansz (red.), *De minotaurus onzer zeden. Multatuli als heraut van het feminisme* (Amsterdam 2010). In verenigingen als De Dageraad (een vereniging van vrijdenkers, opgericht in 1856) hadden deze feministes kennisgemaakt met een levensbeschouwing die vrij wilde zijn van religieuze dogma's en een ondogmatische visie op maatschappelijke en ethische kwesties propageerde.
- ¹² Universiteitsbibliotheek Leiden, Beets-collectie, LTK BEETS A 1, brief van Mulder aan Beets. De door Mulder genoemde fragmenten vond ik niet bij de brief. Met dank aan Arno van der Valk, die mij op deze brief attendeerde. Correspondentie tussen Beets en uitgeverij Brill in 1887, LTK BEETS F 2/10.
- ¹³ Marieke Hellevoort, 'Nicolaas Beets, Jan Pieter de Keyser en de Vrouwenquaestie', *De Negentiende Eeuw* 18 (1994) 2, p.131-139.
- ¹⁴ O.W. Dubois, *Reddende Liefde. Het werk van de Heldringstichtingen in Zetten 1847-2010* (Hilversum 2010) p. 150.
- ¹⁵ Universiteit van Amsterdam, Bijzondere Collecties, Reveil-archief RA 07, 137. Inlichtingen bij de plaatsing van meisjes uit de fatsoenlijke stand in het Gesticht Bethel. RA 07, 114. Notulenboek Bethel 1861-1878, 3 april 1871.
- ¹⁶ Reveil-archief, RA 07, 143. Schrijven d.d. 8 februari 1864, waarin Heldring de doelstelling van de opleiding en de voorwaarden voor toelating uiteenzet.
- ¹⁷ Reveil-archief, RA 07, 146. Benoeming van N. Beets in bestuur van de Vluuchtheuvelkerk.
- ¹⁸ Archief Heldringstichtingen Zetten, Fotoalbum met groene omslag van docenten en leerlingen van de Normalschool. Met dank aan de heer Bert Janssen, die mij wegwijst maakte in het archief en op dit album attendeerde.
- ¹⁹ Reveil-archief, RA 07, 144. Aan de heeren bestuurders van de Normaal School. Archief Heldringstichtingen Zetten, *Christelijke Stemmen* 20 (1866) p. 166 maakt melding van 'veertig élèves' per jaar. Voor de jaren waarin Marie Porreij de opleiding volgde, vond ik geen aantallen.
- ²⁰ Veel feministes van de eerste golf zaten in het onderwijs. Zie Myriam Everard, 'Het burgerlijk feminisme van de eerste golf: Annette Versluys-Poelman en haar kring', in Jeske Reys e.a. (red.), *De eerste feministische golf. Zesde Jaarboek voor vrouwen-geschiedenis* (1985), p. 129-137.
- ²¹ RA 07, 61. Schrifte met aantekeningen over meisjes die binnenkwamen in Asyl Steenbeek.

Fia Dieteren (1953) is docent Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Zij doet al langer onderzoek naar Nellie van Kol en is vooral geïnteresseerd in de betekenis van geloof en 'kleine geloven' in de eerste feministische golf.

Contact: f.dieteren@uu.nl

Ottho Gerhard Heldring (1804-1876) was dominee en een belangrijk figuur in het Reveil. Hij heeft zijn hele loopbaan in één plaats gewerkt, te weten Hemmen (bij Zetten, Gelderland).

Daar hield hij zich al snel bezig met bestrijding van armoede en in dat verband bond hij ook de strijd aan met jenever en prostitutie. De Heldringstichtingen bestaan uit verschillende projecten door hem opgezet in de buurt van het dorpje Zetten. Het eerste project was Asyl Steenbeek. Later volgden Talitha Kûmi en Bethel.

Bron: Dubois, *Reddende Liefde*, p. 21-26 e.v.

Gender en geschiedenis

volgens het nieuwe Comité van Aanbeveling

De Vereniging voor Gendergeschiedenis heeft een nieuw Comité van Aanbeveling. Ter kennismaking vroeg *Historica* een aantal leden – de anderen komen een volgende keer aan bod – wat volgens hen de toegevoegde waarde van gendergeschiedenis binnen de wetenschap is en welke rol de VVG daarin kan spelen. Dit zijn de antwoorden, op alfabetische volgorde.

Prof. Dr. Mieke Aerts Universiteit van Amsterdam

Gendergeschiedenis herinnert historici aan de belangrijkste ambitie van ons vak: laten zien dat niets vanzelf spreekt, maar dat alles een geschiedenis heeft en zal blijven veranderen. Gendergeschiedenis doet dat door solide onderzoek en onderwijs te bieden, waaruit blijkt dat zelfs wat zo natuurlijk lijkt als sekse wel degelijk ooit anders was en ongetwijfeld weer anders zal worden. Op die manier verruimt gendergeschiedenis ons aller wereld, te beginnen met de geschiedenisboeken. Maar daar zal het dan zeker niet bij blijven.

bron: Mieke Aerts

Prof. Dr. Josine Blok Universiteit Utrecht

Gender is een belangrijke factor in de geschiedenis. Om die te begrijpen heeft een onderzoeker een open blik en verstand van zaken nodig. *Historica* biedt een aantrekkelijk forum aan allen met interesse in gendergeschiedenis in Nederland en België.

bron: Josine Blok

Drs. Irene Gerrits Nationaal Archief, directeur Collectie en Publiek en plaatsvervangend algemeen directeur

Wie zijn of haar geschiedenis kent heeft toekomst. Gendergeschiedenis is nog steeds actueel. Het blijft ook in de huidige maatschappij

bron: Irene Gerrits

belangrijk om in onderzoek en wetenschap aandacht te schenken aan gendergeschiedenis en de betekenis ervan. Vanuit het Nationaal Archief vind ik het een belangrijk uitgangspunt om de kleine verhalen te verbinden aan de grote historische gebeurtenissen. Als voorbeeld hebben we in de tentoonstelling 'Het geheugenpaleis' het verhaal laten zien van vrouwen in de VOC. In de huidige tentoonstelling 'Blikvangers' is een van de thema's het verhaal van de Nederlandse ontdekkingsreiziger **Alexine Tinne** (1835-1869), een vrouwelijke pionier op het gebied van fotografie.

Dr. Thérèse de Hemptinne Universiteit Gent

bron: Historica

Om de toekomstperspectieven zoals geschetst in het OECD-rapport *The Future of Families to 2030. A Synthesis Report, OECD, International Futures Programme* (2011) te situeren in een lange-termijn historische context en om de huidige debatten over nieuwe (of oude?) vormen van samenleving¹ redelijk te kunnen inschatten, is een basiskennis van gendergeschiedenis onontbeerlijk. Elke wetenschapper, elke docent, vertrouwd met gendertheorieën in welk vakgebied dan ook, heeft er alle belang bij een historisch perspectief in zijn/haar onderzoek/onderwijs te betrekken. Daarom is het werk van genderhistorici van grote waarde voor andere wetenschapsgebieden. Hetzelfde geldt voor politici en beleidsmakers die worden verondersteld maatschappelijke uitdagingen aan te pakken. Voor alle studenten hoger onderwijs zou gendergeschiedenis een verplicht opleidingsonderdeel mo-

gen zijn, opdat ze zouden weten dat mainstream-genderconcepten van nu ook een geschiedenis hebben.

¹ Ann-Sofie Dekeyser, 'Brave New Families : Meer leefvormen, meer hoekstenen. Het gezin is niet langer heilig', *dS Weekblad*, 9 mei 2015, nr. 194, 24-29.

Dr. Els Kloek
Zelfstandig historica,
publiceerde o.a. *1001 Vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (2013)

© Stef Verstraeten

Toen wij ons in de jaren zeventig als *angry young women* druk maakten over het gebrek aan aandacht voor vrouwen in de geschiedwetenschap, was **Natalie Zemon Davis** een van mijn grote voorbeelden. Broodnuchter pleitte zij ervoor dat 'seks' in de geschiedwetenschap net zo'n vanzelfsprekende factor zou worden als 'klasse'. Nog altijd vind ik haar oproep zeer waardevol en nog altijd is het soms nodig om onze collega-historici hieraan te herinneren. Al moet ik hier meteen aan toevoegen dat wij vrouwenhistorici intussen enorm veel hebben bereikt: de meeste historici zijn zich tegenwoordig terdege bewust van de noodzaak om ook aandacht te besteden aan de doorwerking van M/V-patronen in alle mogelijke verschijningsvormen. Ik ben er nog altijd van overtuigd dat we een inhaalslag te maken hebben: vrouwen voldoen minder snel aan de criteria van historisch belang, omdat die in een oude traditie staan van een door mannen gedomineerd beeld van de geschiedenis. Daarom vind ik het een uitdaging om biografisch onderzoek te doen naar vrouwen uit het verleden. En vandaar mijn project: *1001 vrouwen*.

Prof. Dr. Susan Legêne
Vrije Universiteit Amsterdam

In mijn optiek heeft gendergeschiedenis niet zomaar een 'toegevoegde' waarde voor geschiedschrijving; het is geen specialisatie zoals je in een specifiek tijdvak of een specifieke gebeurtenis geïnteresseerd kan zijn. Genderge-

schiedenis vraagt aandacht voor de betekenis van gender in historische processen en gebeurtenissen, zowel op een micro- als macroni-

Bron: Susam Legêne

veau. Dat betreft reflectie op vraagstelling, bronnenkritiek, historisch narratief en uiteindelijk ook op de geschiedschrijver zelf. Gendergeschiedenis wijst op gender als een van de assen van betekenisgeving en maakt de geschiedschrijver daarmee ook bewust van andere assen, verbonden aan bijvoorbeeld klasse, religie, etniciteit. Door de gerichte aandacht voor methoden en theorievorming levert gendergeschiedenis aldus een belangrijke bijdrage aan een kritische geschiedschrijving in den brede.

Prof. Dr. Machteld De Metsenaere
Vrije Universiteit Brussel

Bron: Machteld De Metsenaere

In de loop van de voorbije decennia leerde ik eerst vrouwenstudies, nadien genderstudies kennen en integreerde ik die inzichten in eigen onderzoek. Dat ik mezelf niet uitsluitend beperkte tot historisch onderzoek had in grote mate te maken met mijn betrokkenheid bij vrouwen-/genderstudies: bij uitstek betreft dit een interdisciplinair domein, gegroeid uit de samenwerking over disciplinegrenzen heen, een domein dat methoden en concepten uitwisselde vanuit verschillende disciplines.

Naast die interdisciplinariteit frappeerden vrouwen-/genderstudies mij door hun systematische aandacht voor de androcentrische vertekeningen van kennis ten gevolge van de uitsluiting van vrouwen als kennisproducenten en, daarmee samenhangend, de aandacht voor vrouwen in de academische wereld, de organisatie van die wereld, de aard van de wetenschap... Gendergeschiedenis stelde eveneens nieuwe vragen en maakte onder meer de academiae weer zichtbaar. Analoog aan wat andere wetenschappers deden (via diepte-interviews), gebruikten genderhistorici ook vrouwelijke ervaringen als empirische bron.

Vrouwen-/genderstudies zorgden er ook voor dat nieuwe themata de weg vonden naar het onderzoek, ook van historici. Dit was het geval voor onderwerpen zoals moederschap, reproductie en seksualiteit als historisch-culturele constructie en fundament voor vrouwenonderdrukking; voor macht, machtsverhoudingen (tussen mannen en vrouwen), machtsbronnen...; voor vormen van vrouwelijkheid en mannelijkheid en de studie van gegenderde levens. Hiermee werd de scheiding tussen het publieke en de privésfeer transparant en werden trouwens heel wat themata niet langer als privéaangelegenheden beschouwd. De aard van de bestudeerde themata, het sterk reflexieve karakter van genderstudies en de oorspronkelijk sterke vervlechting met het politieke feminisme genereerden ook een sterk maatschappelijk engagement bij genderhistorici.

Last but not least ontwikkelden vrouwen-/genderstudies eigen concepten die baanbrekend waren. Uiteraard denken we daarbij aan het genderconcept, de gendermachine, het patriarchaat, maar eveneens aan intersectionaliteit. Niet toevallig was het een historica (**Joan Wallach Scott**) die gender probeerde te operationaliseren...

De Vereniging voor Gendergeschiedenis getuigt van deze meerwaarde en van de ontwikkelingen daarin, via, vooral, *Historica*, een uniek tijdschrift omdat het tegelijk Nederlandstalig is, hoogstaand én toegankelijk. De artikels zijn uitingen van die toegevoegde waarde en leggen de basis voor verdere contacten tussen genderhistorici in Vlaanderen en Nederland.

>>

De leden van het Comité van Aanbeveling fungeren als 'vlaggetje' en 'ambassadeur', maar ook als ogen en oren van de VVG. Uit het Comité van Aanbeveling worden bijvoorbeeld de juryleden van de Johanna Naberprijs gekozen. Ook stimuleren leden van het Comité studenten en promovendi bijdragen te leveren aan *Historica* en kunnen zij het bestuur adviseren aandacht te schenken aan bepaalde kwesties. Op deze manier ondersteunt het Comité een van de belangrijkste doelstellingen van de VVG: het integreren van het genderperspectief in historisch onderzoek en onderwijs.

Prof. Dr. Leen Van Molle
Katholieke Universiteit Leuven

bron: Leen van Molle

Historisch onderzoek met een genderfocus heeft een hoog ontmaskerend gehalte. Het sloopst evidente representaties van lichaam en geest, normen en praktijken: dat maakt het voor mij zo fascinerend en relevant. Gender construeert macht, zo poneerde **Joan Wallach Scott** in de jaren 1980. Het Nederlandstalig woord ‘macht’, het Engelse ‘power’ en het Franse ‘pouvoir’ steunen etymologisch op het Latijnse werkwoord ‘potere’, wat ‘kunnen’ betekent. Dat gegenderde ‘kunnen’ was in het verleden veel rijker geschakeerd aanwezig dan reductionistische voorstellingen graag doen geloven.

Dr. Henk de Smaele
Universiteit Antwerpen, Power in History:
Centrum voor Politieke Geschiedenis

Wat de toegevoegde waarde is van gendergeschiedenis voor de wetenschap? Die vraag blijft altijd maar terugkeren. Maar wat is de meerwaarde van sociale geschiedenis, ecologische geschiedenis, stadsgeschiedenis...? Zo'n vragen lijken te vertrekken vanuit een enigszins naïeve visie op een waardevrije ‘wetenschap’, waar ‘winst’ kan worden geboekt door het introduceren van een bepaalde

bron: Henk de Smaele

invalshoek en waar de ‘relevantie’ van benaderingen in een hiërarchisch verband kunnen worden geplaatst. Wat er echt toe doet in samenlevingen vandaag en in het verleden, is in belangrijke mate ook een kwestie van overtuiging, van ideologie. Als feminist ben ik ervan overtuigd dat geslacht een cruciaal element is van sociale machtsrelaties. Tegelijkertijd zie ik hoe geslacht steeds opnieuw wordt uitgevonden en dus een historische constructie is. Uiteindelijk is dit idee ondertussen sterk verspreid onder historici, onder wie weinigen er nog lijken aan te twijfelen dat gender “a useful category of historical analysis” is. In elk geval is **Joan Wallach Scott's** artikel met deze titel uit 1986 in de *American Historical Review* het meest geciteerde historische artikel ooit (volgens de rankings die ik recent nog onder ogen kreeg).

Prof. Dr. Kaat Wils
Katholieke Universiteit Leuven

bron: Kaat Wils

Goede historici (v/m) doen per definitie aan gendergeschiedenis. Zij stellen zich in hun onderzoek niet alleen de vraag naar de rol van mannen én vrouwen in het door hen bestudeerde verleden. Zij hebben ook oog voor de rol van gender als een structurende, betekenis gevende categorie, die sociale verhoudingen en culturele representaties in het verleden mee heeft vormgegeven. Dit bewustzijn maakt hen ten slotte alert voor de wijze waarop de productie van kennis – inclusief historische kennis – vroeger en nu door gegenderde epistemologische opvattingen en professionele praktijken is gekleurd.

Maar zelfs in de ideale wereld waarin geschiedenis vanzelfsprekend ook gendergeschiedenis is en waarin elke historica/us met een kritische genderbril naar het historisch bedrijf kijkt, blijft het goed dat er een plaats is waar de aandacht onverdeeld naar de genderthematiek uitgaat, waar het vuur onverminderd blijft branden. Een plek waar je nieuw onderzoek leert kennen, een laagdrempelige publicatieplaats voor jonge auteurs, een nuttig en leuk netwerk voor genderhistorici van de Lage Landen...

Inspiratiebronnen

bron: www.youtube.com

Natalie Zemon Davis

bron: www.pacbi.org

Joan Wallach Scott

bron: Resources.huygens.knaw.nl

Alexine Tinne

Service

Service / Fondsen gezocht

Els Kloek, de VVG en 1001 Vrouwen in de 20ste eeuw

Op 2 juni organiseerde Els Kloek een fundraising-avond voor haar nieuwe boek *1001 Vrouwen in de 20ste eeuw*. De VVG was ook aanwezig, omdat wij **Willemijn Posthumus-van der Goot** (1897-1989) hebben geadopteerd (zie foto). Zij was feministe, publiciste en medeoprichter van het IAV (nu Atria). Ook schreef ze *Van moeder op dochter* (1948): een overzichtswerk van de geschiedenis van de vrouwenbeweging in Nederland, waar de VVG graag een vervolg op wil maken.

bron: Atria

Naast *Opzij* en de VARA is de VVG een van de allereerste deelnemers van de crowdfunding-campagne voor de nieuwe *1001 Vrouwen*, maar er is nog meer geld nodig, zodat Els Kloek haar boek eind 2017 kan publiceren.

Ga daarom naar www.1001-Vrouwen.nl en teken bijvoorbeeld voor een 'tante Leen-pakket' (à € 50) of ga met een 'Marga Klompé-pakket' (à € 1000) voor de hoofdprijs.

© Els Kloek

Service / Tentoonstelling

"Omdat ik iets te zeggen had" - Nederlandse schrijfsters uit de 19e eeuw

Van 30 september tot 30 november is deze tentoonstelling te zien in Den Haag: in het Letterkundig Museum en de Koninklijke Bibliotheek, met een dependance in het Damesleesmuseum. De laatste is een van de grootste particuliere bibliotheken in Nederland, in 1894 opgericht door twaalf jongedames uit de 'betere kringen'. Bij de 19^e-eeuwse schrijfsters komen onder andere aan bod: **Catharina van Rees** (foto onder), Nellie van Kol (zie deze *Historica*), Betsy Hasebroek, **Anna van Gogh-Kaulbach** (foto rechts) en Augusta de Wit.

bron: Letterkundig Museum

bron: Letterkundig Museum

De tentoonstelling is georganiseerd in het kader van het Europese HERA-project *Travelling Texts. The Transnational Reception of Women's Writing at the Fringes of Europe*, waar onderzoeker Suzan van Dijk al over schreef in het vorige zomernummer van *Historica*. Dit project wil allerlei schrijfsters uit Nederland, Groot-Brittannië, Finland, Slovenië en Noorwegen uit de periode 1790-1914 onder de aandacht brengen. Deze expositie is een kleine selectie uit die enorme groep vrouwen die in hun tijd actief meededen in het literaire bedrijf.

Meer informatie op:
<https://www.huygens.knaw.nl>

Service / Podcast

Podcast uit België 'Vuile lakens'

© www.vuilelakens.be

Ondertussen houdt *Historica*-redacteur Anais Van Ertvelde (1988) zich niet alleen met gendergeschiedenis bezig. Samen met schrijfster Heleen Debruyne maakt zij een *podcast* (te beluisteren via www.vuilelakens.be) waarin de beide vrouwen praten over seks, het lichaam en alles waar je het in een keurig gezelschap niet over durft te hebben. De verschillende afleveringen hebben in België al veel stof doen opwaaien.